

ეკონომიკურ სისტემათა ინსტიტუტური ანალიზის ღონეები

ეკონომიკური სისტემა ერთიანი საზოგადოებრივი ცხოვრების ერთერთი სფეროა. იგი არსებობს და ფუნქციონირებს საზოგადოებრივი ცხოვრების სხვა სფეროებთან მჭიდრო კავშირის პირობებში. ეს სფეროებია: პოლიტიკა (სახელ მნიფო), მეცნიერება, კულტურა, რელიგია, ყოფითი ურთიერთობები და სხვა. ამ სფეროებს მარეგულირებელი გავლენა აქვს ეკონომიკაზე, რაც გარკვეულად ინსტიტუტურ ხასიათს ატარებს. ამავე დროს ისინი თავის მხრივ განიცდიან ზემოქმედებას ეკონომიკისაგან, მაშასადამე, ადგილი აქვს ურთიერთ ზემო ქმედებას.

ეს კავშირი და ურთიერთი დამოკიდებულება აღნიშნულ სფეროთა შორის წარმოგვიდგება შემდეგნაირად:

ეკონომიკური სისტემა საზოგადოების ცხოვრების სხვა სფეროებში.

ეკონომიკაზე, საზოგადოების ცხოვრებაში მის დანიშნულებაზე, მნიშვნელობაზე, ფუნქციონირებაზე საზოგადოებრივი ინსტიტუტების ზემოქმედების საზრისი, ხასიათი, ზომა საგრძნობი იყო დასაბამიდან. თავიდან ეკონომიკის უმარ ტიპეს სისტემაშიც და, საერთოდ საზოგადოების განვითარების უმდაბლეს დონეზეც, ეკონომიკური საქმიანობა და ურთიერთობები შემოსავლების განაწილება, შრომის დანაწილება, გაცვლა ადათჩვევების, რელიგიურ წამოდ გენების ძლიერ გავლენას განიცდიდა. ამის შედეგად ჩამოყალიბდა ეკონომიკურ სუბიექტთა ქცევის ნორმები, რომლებიც სავალდებულოდ ითვლებოდა.

საზოგადოებრივი ცხოვრებისა და სამეურნეო განვითარების პროცესმა, სახელმწიფოს წამოშობამ ახალი საფეხური შექმნა ეკონომიკისა და საზოგადოებრივი ინსტიტუტების ურთიერთდამოკიდებულებაში. ეკონომიკისთან მიმართებაში სახელმწიფომ მნიშვნელოვანი ფუნქციები აიღო თავის თავზე. ამავე დროს მას დაეკისრა აუცილებელი ეკონომიკური ვალდებულებები. სახელ მნიფო, გარკვეული აზრით, ეკონომიკურ ინსტიტუტადაც (სუბიექტად, დოვლათის მწარმოებლადაც) ჩამოყალიბდა.

ეკონომიკური სისტემისა და საზოგადოებრივი ინსტიტუტების ურთიერთკავშირი და ურთიერთზემოქმედება იცვლებოდა და ვითარდებოდა ისტორიული ეპოქების შესაბამისად. ეს ცვლილებები გართულების და გაფართოების ნიშნით ხასიათდებოდა. დღევანდელ პირობებში ისინი მრავალ ფეროვანი და მრავალფუნქციურია. სრულიად გამოკვეთილია სახელმწიფოს, როგორც ინსტიტუტის, როლი ეკონომიკის მიმართ, ასევე ეკონომიკის მნიშვნელობა სახ-

ელმწიფოსთვის, პოლიტიკისთვის.

უნდა შევნიშნოთ, რომ ეკონომიკური მეცნიერება ვერასრულ ვერ პასუხობდა ამ მხრივ სათანადოდ საზოგადოების ინტერესებს, ხშირადაც დაბ ნეულობა შემოჰქონდა და პროცესების გაუკუღმართებულად მიმდინარეობას უწყობდა ხელს.

ინსტიტუტური ფაქტორი ეკონომიკაში ძირითადად ორ დონეზე შეიძლება განვიხილოთ ფირმის (მიკროეკონომიკურ) და სახელმწიფოს (მაკროეკონომიკურ) დონეზე.

ნეოკლასიკური თეორია ფირმას განიხილავს ძირითადად ტექნოლოგიური და ორგანიზაციული ასპექტით, როგორც საწარმოო პროცესების ერთობლობას. თითქმის გვერდზე რჩება ფირმის შინა კავშირების, სტიმულების, კონტრაქტების (გარიგებათა), მაშასადამე, ურთიერთობათა ფართო სპექტრის ინსტიტუტური ასპექტები. მათ კი მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს ფირმის საქმიანობაში. ამასთან, საყურადღებოა ფირმის წარმოქმნის, ზომის, ეფექტიანი საქმიანობის ინსტიტუტური მხარე. ინსტიტუტური მიდგომა ცდილობს შეავსოს არსებული ხარვეზი, ის ყურადღებას ამახვილებს სწორედ ინსტიტუტების როლზე ფირმის წამოქმნასა და ფუნქციონირებაში.

ჯერ კიდევ 1923 წელს ფ. ნაიტმა წამოაყენა მოსაზრება, რომლის მიხედვით ფირმის შექმნა უკვე შირდება რისკების განაწილების (შემცირების) ინსტიტუტის არსებობის აუცილებლობას დანახარჯების ეკონომიის თვალ თახედვით. მისგან განსხვავებით, რ. კოუზმა შეიმუშავა კონცეფცია, რომელიც ფირმების შექმნას მიაწერს ტრანსაქციული ხარჯების გარიგებათა, კონტრაქტების, საერთოდ მმართველობითი, შინა საორგანიზაციო და სხვა ოპერაციების ხარჯების ეკონომიის აუცილებლობას. (ტრანსაქციული ხარჯების შესახებ უფრო დანრილებით იხ. ქემოთ).

ფირმის შექმნის „პრინციპალაგენტის“ განკარგულებელშემსრულებელის მოდელი (ა. ბერლი, ჰ. მიწიზი) ფირმის არსებობის საფუძვლად. დამქი რავებლისა და დაქირავებულთა საქმიანობით ურთიერთობებს მიიჩნევს.

ფირმის ინსტიტუტურმა თეორიებმა წამოაყენა რიგი იდეა, რომელ ებიც ასახავს რეალურ სიტუაციას ეკონომიკის მიკროდონზე და აუცილებელია გათვალისწინებული იქნეს ფირმის ანალიზსა და პრაქტიკაში. ასეთია, ჯერ ერთი, კონტრაქტების არასრულობის (არასრულყოფილების) იდეა. იგი გულისხმობს იმას, რომ კონტრაქტებში შეუძლებელია წინასწარ იქნეს გავალისწინებული საქმიანობის პირობების ყველა შესაძლო ცვლილება. მეორე იდეა შეეხება დაქირავებულისა და დამქირავებლის ურთიერთობათა ხასიათს. ამ მხარეთა შორის კონტრაქტი განსხვავდება სხვა რესურსების მომ-

ნოდებლეთან კონტრაქტისაგან. ეს უკანასკნელნი ავტონომიურად მოქმედებენ, მაშინ როცა დაქირავებული დამქირავებლის მორჩილებაში რჩება საკონტრაქტო ვადის ფარგლებში. მესამე, აღსანიშნავია დამქირავებლის უფლებათა უპირატესობა დაქირავებულის უფლებებთან შედარებით და მათი განსხვავება ფირმის ფუნქციონირებაში როლების მხრივ, კერძოდ კონტროლის, ინფრამაციის ფლობის მხრივ და სხვა.

აღსანიშნავია ისიც, რომ განხილულ მოდელებში ფირმა წარმდგენ ილია გარიგებათა ორგანიზაციის ფორმად. ეკონომიკური აგენტების არარაციონალურობა, მათი იერარქიულობის აუცილებლობა, კონტრაქტების არასრულფასოვნება, ტრანსაქციული (მმართველობითი) დანახარჯების, ფირმის ოპტიმალური ზომის განსაზღვრის და სხვა საკითხები სულ უფრო მეტ ყურადღებას საჭიროებს ეკონომიკური საქმიანობის, ბიზნესურთიერთობათა გაფართოებისა და გართულების შედეგად. ეს საკითხები მწვავედ აყენებს ინსტიტუციურ ურთიერთობათა ანალიზის საჭიროებას. აქ შეიძლება შევნიშნოთ, რომ ნეოკლასიკური კონცეფციები ხასიათდება ცალმხრივობით, ნაკლები კავშირებით ფირმის საქმიანობის მთავრ მხარეებთან, დოვლათის წარმოების რესურსების, ტექნოლოგიის, საბაზრო მოთხოვნის საკითხებთან და ა. შ. ისინი იგულისხმება მოცემულობად, მაგრამ არ ჩანს კავშირი მათ შორის. ეს მდგომარეობა დიდი ნაკლად უნდა ჩაითვალოს. ამასთან ერთად, განხილული მიდგომები კერძო საკითხებს ეხება და მომიჯნავეებს არ ითვალისწინებს. ისინი კი უნდა იქნეს გათვალისწინებული პრაქტიკაში კომპლექსურად, სათანადო ანალიზის საფუძველზე.

ფირმის ინსტიტუციურ ანალიზისას მეტად საყურადღებოა საკუთ რეზიტი ურთიერთობის საკითხი. იგი რთული და მრავალასპექტიანია. აქ შევეცდებით მოკლედ წარმოვადგინოთ მისი შინაარსი. საკუთრების უფლება ფუნდამენტურ ეკონომიკურ ურთიერთობებს მიეკუთვნება, რომელსაც მიკრო ეკონომიკურთან ერთად, მაკროეკონომიკური ასპექტები აქვს. ასევე საგულისხმოა საკუთრების საერთაშორისო ასპექტიც. აქ მას ფირმის კუთხით შევხებით. ეს ასპექტი გულისხმობს საკუთრების მნიშვნელობის, მისი უფლების შეცლის (გადაცემის) პირობებს, შედეგებს და სხვა მომენტებს. გარკვეულ სრულ წარმოდგენას ამაზე მოგვცემს ცხრილი 1.

ცხრილი 1
საკუთრების უფლება და მისი შინაარსი (ა. ონორეს მიხედვით)

საკუთრების უფლება	განმარტებები
1. ფლობის უფლება	დოვლათზე განსაკუთრებული ფიზიკური კონტ როლის უფლება.
2. გამოყენების უფლება	საკუთარი მიზნებისთვის დოვლათის სასარ გებლო გამოყენების უფლება
3. განკარგვის (მართვის) უფლება	გადწყვეტილების მიღების უფლება იმის თაო ბაზე, თუ ვისთვის და რა პირობებში იქნება ხელმისაწვდომი დოვლათის გამოყენება
4. უფლება შემოსავალზე	დოვლათის გამოყენების შედეგების ფლობის უფლება დოვლათის მოხმარების, გასხვისების, ცვლილების, განადგურების უფლება.
5. სუვერენის უფლება	დოვლათის ექსპლუატაციიდან და გარემო სთვის ზიანისაგან დაცვის უფლება
6. უსაფრთხოების უფლება	დოვლათის მეკვიდრეობით ან ანდერძით გადაცემის უფლება.
7. მეკვიდრეობითობის უფლება	დოვლათის უვადოდ ფლობის უფლება დოვლათის ისეთი წესით გამოყენების ვალდებულება, რომელიც ქონებრივ და მატერიალურ ზიანს არავის არ აყენებს
8. უვადობის უფლება	დოვლათის ამოღების შესაძლებლობა ვადის გადასახელად;
9. საზიანო გამოყენების აკრძალვა	სხვაზე გადაცემული უფლებამოსილების „ბუნებრივი დაბრუნების“ უფლება; დარღვეული ინსტიტუტებისა და მექანიზმების გამოყენების უფლება.
10. უფლებებისა და პასუხისმგებლობის ანაზღაურებადობა	უფლება გადავადებაზე

ფირმის ფარგლებში საკუთრების საკითხს მიეკუთვნება მისი ცვლი ლებები საწარმოთა შერწყმის, ვერტიკალური თუ ჰორიზონტალური ინტეგ რაციის შემთხვევაში, ინვესტიცებთან (ინვესტორთა უფლებებთან) დაკავშირებით და სხვა. ფირმის საკუთრე-

ბითი ურთიერთობების საკითხს კიდევ მრავალი ასპექტი აქვს. ისინი ტრანსაქციული დანახარჯებისა და სიკეთეთა კავშირში იქნება განხილული ქვემოთ.

ფირმის ინსტიტუციური თეორიისთვის მნიშვნელოვანია ფირმის შიგა სტრუქტურებს შორის კოორდინაციის პირობები, მუშაკთა სტიმულირების საკითხი, რასაც არსებული თეორია მხოლოდ კონტროლთან კავშირში განიხილავს. ტექნოლოგიური ცვლილებები გარემოში განუსაზღვრელ ცვლილებათა მიზეზი შეიძლება გახდეს. არ შეიძლება ყურადღების გარეშე დარჩეს ფინანსური შეზღუდულობის საკითხი. მენარმეები ხშირად არ ფლობენ საჭირო ფინანსურ რესურსებს და ამიტომ აუცილებელი ხდება მიმართონ ინვესტორებს. ამდენად ფირმის ინსტიტუციურ ანალიზში უნდა ჩაერთოს ინვესტორებისა და კრედიტორების როლი, უფლებები, კონტროლის, მ. შ. მუშაკთა მხრივ კონტროლის საკითხები.

ფირმის დონეზე ინსტიტუციური ანალიზი უნდა განხორციელდეს სანარმოთა ალტერნატიული (ორგანიზაციულსამართლებრივი) ფორმების შესაბამისად, მათი სპეციფიკის, კერძოდ, საკუთრებრივი, მასშტაბის, ფუნქციონირებისა და სხვა პირობების გათვალისწინებით. ეს ეხება ფირმის შემდეგ ფორმებს:

- კერძო მენარმეობრივი ფირმა;
- ამხანაგობები;
- სააქციო საზოგადოება;
- რეგულირებადი სანარმოები;
- სახელმწიფო სანარმოები;
- არაკომერციული ორგანიზაციები.

ფირმის მიმართებით აქტუალურია ეფექტიანი მართვისა და კონტროლის საკითხები, რომლებიც დაკავშირებულია წარმოების მასშტაბთან, ინვესტიციებთან, შრომის ანაზღაურებასთან, მოგების განაწილებასთან სუბიექტებს შორის და დანიშნულების მიხედვით (მოხმარება, დაზოგვა ინვესტიციები). ასევე საყურადღებოა მოკლე და გრძელვადიანი ამოცანები და მიზნები, საკუთრების ფორმათა ცვლილება, ფირმის ზრდა. მათი გადაწყვეტა დაკავშირებულია ორგანიზაციულ ურთიერთობებთან, კონტრაქტებთან, ინფორმაციის მიღებადამუშავებასთან, გადანაცვლებათა მიღებასთან კონკრეტული სიტუაციის გათვალისწინებით. ფირმის წარმატება დამოკიდებულია ამ ინსტიტუციური საკითხების მოგვარების დონეზე.

სახელმწიფო დონეზე ინსტიტუციური ანალიზის შესახებ თავიდან უნდა აღინიშნოს, რომ ინსტიტუტებს შორის ეკონომიკის ყველა დონეზე განსაკუთრებულად გამოიკვეთება სახელმწიფოს როლი. ისტორიული ეპოქების მიხედვით ეს როლი იცვლებოდა, რამაც მიგვიყვანა თანამედროვე მოდელის, საქმიანობის ფორმებისა და მეთოდების ჩამოყალიბებამდე.

საბაზრო ეკონომიკის ინსტიტუციური გარემო სახელმწიფოს დონეზე ერთბაშად არ ჩამოყალიბებულია. ის სათავეს იღებს ინდუსტრიულის წინა ეპოქების ეკონომიკური სისტემებიდან. საბაზრო

ეკონომიკის სისტემაში თავისი ჩამოყალიბებული სახე მიიღო კაპიტალისტურმა საკუთრებამ, ეკონომიკურ ურთიერთობათა შესაბამისმა ფორმებმა. საკუთრების ფუნქციონირებისა და დაცვის გამოკვეთილი სისტემის გარეშე თავისუფალი მენარმეობრივი საქმიანობა შეუძლებელია. ამან განაპირობა სათანადო ინსტიტუტების, მ. შ. საკონომდებლო ბაზის ჩამოყალიბება და სრულყოფა, სახელმწიფო ადმინისტრაციული ორგანოების სასამართლოს, პროკურატურის, პოლიციის განვითარებული ინსტიტუტების არსებობა. განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა პროფკავშირების, როგორც მშრომელთა უფლებების დამცველი, მენარმეთა და დაქირავებულთა შორის ურთიერთობის მომწესრიგებელი ორგანიზაციის ჩამოყალიბებას,

ინდუსტრიული ეპოქის კაპიტალიზმის პირობებში ჩამოყალიბებული ინსტიტუტები, ერთი მხრივ, ხელს უწყობდა ეკონომიკის გამართულ ფუნქციონირებასა და განვითარებას, მეორე მხრივ, ეკონომიკის ჩაყენებას მთელი საზოგადოების სამსახურში მის მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილების ამოცანის გადაწყვეტას.

მრეწველობისა და ვაჭრობის განვითარება ბიძგს აძლევდა სხვა დარგების აგრარული, სამშენებლო წარმოების, ტრანსპორტისა და კავშირ გაბმულობის განვითარებაგაფართოებას. ეს, თავის მხრივ, მოითხოვდა სოციალური ინფტრასტრუქტურის დარგების განათლების, ჯანმრთელობის დაცვის, მეცნიერებისა და მეცნიერული მომსახურების სათანადო დონეზე მოწყობას. ეს, თავის მხრივ, აფართოებდა ეკონომიკისა და სხვა სფეროთა კავშირებს, სათანადო ინსტიტუციური პროცესების, კომუნიკაციების გართულებასა და განვითარებას.

ინდუსტრიული ეპოქის კაპიტალიზმის პირობებში ჩამოყალიბებული ინსტიტუტები, ერთი მხრივ, ხელს უწყობდა ეკონომიკის ფუნქციონირებისა და განვითარების პროცესს, მეორე მხრივ, ეკონომიკისაგან საზოგადოების სასარგებლო შედეგების მიღებას, საზოგადოების კეთილდღეობის ამაღლებას.

ეკონომიკური თეორია, როგორც სპეციალური მეცნიერება, ჩამოყალიბების დასაწყისიდან, კერძოდ მერკანტილიზმის ეპოქიდან, ეკონომიკურ ცხოვრებაში სახელმწიფოს ინსტიტუტს მნიშვნელოვან როლს ანიჭებდა. განსაკუთრებით ეს ეხება საგარეო ვაჭრობას, რაც მაშინ საგარეო ეკონომიკურ ურთიერთობათა თითქმის ერთადერთი ფორმა იყო. მერკანტილიზმის მოძღვრება სახელმწიფოს აკისრებდა ეკონომიკის მაკოორდინირებელ როლს ძირითადად ადმინისტრაციული (მბრძანებლური) მეთოდების, საკანონმდებლო აქტების, ადმინისტრაციული ორგანოების მეშვეობით.

სამრეწველო წარმოებისა და ვაჭრობის განვითარებასთან ერთად, რაც მანქანური ინდუსტრიის ბაზაზე ხორციელდებოდა, ეკონომიკური საქმიანობა გააქტიურდა, დაჩქარდა დოვლათის ზრდისა და გაცვლის პროცესები. ამან განაპირობა ეკონომიკური სუბიექტების (ბიზნესის წარმომადგენელთა)

მოთხრობის გაფართოება ეკონომიკური თავისუფლებისადმი. წარმოიშვა მოძრაობა ვაჭრობის თავისუფლების მოთხოვნით, ე.წ. „ფრიტრედეროზა“, რაც გულისხმობდა საერთოდ ეკონომიკური საქმიანობის თავისუფლებას. დამკვიდრდა ლეისსეზ ფაირეს „წავიდეს როგორც მიდის“ ანუ ეკონომიკური პროცესების თვითდინების, მათში ჩაურევლობის პრინციპი. იგი ამ ეპოქიდან მოყოლებული თან გაჰყვა კაპიტალისტური ეკონომიკური სისტემის განვითარების მთელ ისტორიას.

ცხოვრებაში მიმდინარე ამ პროცესმა ასახვა ჰპოვა მეცნიერებაში. ეკონომიკური მეცნიერება გახდა ეკონომიკური სუბიექტების, ბიზნესის წარმომადგენელთა ინტერესების დამცველი. საფუძველი ჩაეყარა თავისუფალი ვაჭრობისა და ეკონომიკური საქმიანობის თავისუფლების თეორიულ კონცეფციას, რომელსაც ასაზრდოებდა ფრიტრედერული იდეოლოგია. ეს იყო ეკონომიკისაგან სახელმწიფოს დისტანცირების კონცეფციის დასაბამი, რომე ლიც შემდგომ ჩამოყალიბდა მწყობრ ლიბერალურ და ბოლოს ლიბერტა რიანულ კონცეფციებად.

ლიბერალური კონცეფციის სათავე ჩამოყალიბდა თანამედრვე ეკონომიკური თეორიის ფუძემდებლის ადამ სმიტის ნაშრომებში. ეს არის მოძღვრება ეკონომიკის თვითრეგულირების მექანიზმის, ეკონომიკური თავისუფლების, ეკონომიკური ადამიანის ანუ ეკონომიკური სუბიექტის ქცევის შესახებ. ადამ სმიტის მიერ შემუშავებული „უხლავი ხელის“ ანუ ეკონომიკის თვითრეგულირების კონცეფცია ასაბუთებს ეკონომიკური თვითრეგულირების მექანიზმს, რომ „საბაზრო ძალთა თავისუფალი თამაში ქმნის ჰარმონიულ მოწყობას“ (ა. სმიტი). ა. სმიტი გვერდს არ უვლიდა სახელმწიფოს როლს ეკონომიკაში, მაგრამ ყურადღება უფრო მიაქცევდა მის შესაძლო უაროფთო გავლენას. კერძოდ, აღნიშნავდა, რომ: „დიდი ერები არასოდეს ღარიბდებიან კერძო პირთა ბედოვლათობისა და წინდაუხედაობის მიზეზით, მაგრამ არაიშვიათად ღარიბდებიან სახელმწიფო ხელისუფლების მფლგველობისა და წინდაუხედაობის გამო. მთელი ან თითქმის მთელი სახელმწიფო შემოსავალი მეტწილ ქვეყნებში იხარჯება არაპროდუქტიული ელემენტების შესანახად.“ ეკონომიკური ადამიანი, სმიტის მიხედვით, მოქმედებს თავისი პირადი ანგარებითი ინტერესების მიხედვით და ამის სფუძველზე წესრიგდება დოვლათის საჭირო მიწოდება მთელი საზოგადოებისთვის. კონკურენცია განაპირობებს ფასების თავისუფალ ჩამოყალიბებას, რესურსების განაწილებას წარმოების დარგებს შორის, საერთოდ მთელი დოვლათის განაწილებას.

ა. სმიტის საზი შემდგომ ამ მიმართულებით არსებითად არ შეცვლილა. იგი განავითარეს დ. რიკარდომ, ჟ.ბ. სეიმ. ჯ.ს. მილმა, ა. მარშალმა და სხვებმა. იგი დღემდე ძალაშია ეკონომიკური თეორიის სფეროს დიდ ნაწილში. ე. წ. სეის კანონმა, რომ წარმოება თავად წარმოშობს მის მიერ შექმნილ საქონელზე შესაბამის მოთხოვნას და ეკონომიკაში წონასწორობა

ავტომატურად მყარდება, ყველაფერი წესრიგდება შინაგანი კანონებით, გარედან ჩარევის გარეშე, განამტკიცა ეკონომიკის თვითრეგულირების თეორია, რაც პრაქტიკის სფეროში საქმიანობის საფუძველი ხდებოდა. მეცნიერული აზრი იქამდეც მივიდა, რომ მან სრულიად გამორიცხა სახელმწიფოსა და სხვა ინსტიტუციების ეკონომიკაში ჩარევის საჭიროება. გავრცელდა შეხედულება ეკონომიკის მიმართ სახელმწიფოს, როგორც „ღამის დარაჯის“, როლის შესახებ. ეს გულისხმობდა სახელმწიფოს მხრივ მხოლოდ მენარმეთა ქონებისა და პიროვნების თავისუფლების დაცვის ფუნქციის შესრულებას.

სახელმწიფოს შეზღუდული როლი ეკონომიკის მიმართ პრაქტიკაში გამოიხატებოდა სახელმწიფო საკუთრების და სახელმწიფო ფინანსების მცირე წილით. მაგალითად, სახელმწიფო დანახარჯების წილი 1900 წელს მთლიან შიდა პროდუქტში შეადგენდა აშშში 8 %, იაპონიაში 11,1, ინგლისში 10,0, გერმანიაში 10,0, საფრანგეთში 15, შვეციაში 6 %.

მაგრამ ტენდენცია სახელმწიფოს როლის გაზრდისკენ იყო მიმართული. მე 19 საუკუნეში ო. ბისმარკის მრჩეველმა გერმანელმა ეკონომისტმა ა. ვაგნერმა ჩამოაყალიბა მზარდი სახელმწიფო აქტიურობის კანონი, რომლის მიხედვით, განვითარებულ ქვეყნებში სახელმწიფო ხარჯები ეროვნულ შემოსავალთან შედარებით უფრო სწრაფად იზრდება. ამ კანონის სისწორეს რეალობა ადასტურებს. 1998 წლისათვის შესაბამისად ზემოთ დასახელებულ ქვეყნებში ეს წილი გაიზარდა 33,1; 35,5; 39,7; 47,4; 55,5; 60,8 % მდე. 1 საქართველოში იგი ბოლო პერიოდში უდრიდა 29 %.

აღსანიშნავია მეტწილ შემთხვევაში განვითარებულ ქვეყნებში სახელმწიფო საკუთრების მნიშვნელოვანი წილი მთელ სიმდიდრეში. კერძოდ, ქვეყნების ქონებაში ბოლო პერიოდში იგი შეადგენდა: შვედეთში 62 %, იაპონიაში 35 %, ინგლისში 40 %.

პრაქტიკამ აჩვენა, რომ თეორიები, რომლებიც ლიბერალიზმის სახელწოდებაში ერთიანდება, სრულად არ შეესაბამება სინამდვილის კანონებსა და ეკონომიკის ფუნქციონირების ობიექტურ პირობებს. განვითარების კვალობაზე სულ უფრო თვალსაჩინო გახდა ე.წ. „ბაზრის ჩავარდები (ფიასკო)“, მისი უუნარობა თვითრეგულირების მექანიზმის მეშვეობით უზრუნველყოს ეკონომიკის ნორმალური ფუნქციონირება, საზოგადოების წინაშე მისი დანიშნულების შერულება. კერძოდ, ეს ეხება ეკონომიკის ისეთ ფუნქციებს, როგორიცაა: სრულ ყოფილი ფასწარმოქმნა, რესურსების და დოვლათის სწორად განაწილება, ე.წ. საზოგადოებრივი დოვლათის წარმოება საზოგადოების მოთხოვნილებათა შესა-

1 World development Report. 1991 p. 139.

2 ი. ფრანგიშვილი. ოქროს პროპორცია ბუნებაში, საზოგადოებაში, ეკონომიკაში. ჟ. „კომენტარი“, № 3, გვ 32.

ბამისად, მოსახლეობის სოციალური დაცვა და სხვა. საბაზრო მექანიზმის მოქმედების ხარვეზების შედეგად პრაქტიკაში უკვე მე-19 საუკუნის 20-იანი წლებიდან პერიოდულად მეორედობდა ეკონომიკური კრიზისები, რომლებიც სხვადასხვა სიღრმისა იყო. ეკონომიკის თვითრეგულირების მექანიზმის უმწეობა განსაკუთრებით გამოვლინდა მეოცე საუკუნის 30-იან წლების მსოფლიო ღრმა ეკონომიკური კრიზისის, ე.წ. დიდ დეპრესიის დროს (1929-1930-იან წლებში). ნათელი გახდა, რომ ეკონომიკის რეგულირების საბაზრო მექანიზმი შეწყვილებული უნდა იყოს სახელმწიფო რეგულირების მექანიზმთან, ანუ უნდა იყოს კომპლექსური, ბინარული.

უნდა ითქვას, რომ მანადეც ეკონომიკის მიმართ სახელმწიფოს როლის უგულვებელყოფის გაუმართელობა, მარქსისტული მოძღვრების წარმომადგენელთა გარდა, გასაგები იყო ეკონომიკურ თეორიის სხვა ცალკეული წარმომადგენლებისთვის, განსაკუთრებით ინსტიტუციური მიმართულების ფუძემდებლებისთვის მეოცე საუკუნის დასაწყისიდან. კერძოდ, ჯ. ჰობსონი, ტ. ვებლენი, ჯ. კომონსი, უ. მიტჩელი სახელმწიფოს ეკონომიკურ ფუნქციებს აუცილებლობად მიიჩნევდნენ, რის გარეშე შეუძლებელია ეკონომიკის ფუნქციონირების შედეგები სრულად შეესაბამებოდეს საზოგადოების ინტერესებს, ეკონომიკა ფუნქციონირებდეს გამართულად. უ. მიტჩელმა, მაგალითად, ჯერ კიდევ 1923 წელს წამოაყენა ინდიკატიური დაგეგმვის იდეა, რომელიც მოგვიანებით განხორციელდა საფრანგეთში, იაპონიაში, სამხრეთ კორეაში და სხვა ქვეყნებში. მაკროეკონომიკური ინდიკატიური დაგეგმვის ელემენტები ყველა განვითარებულ ქვეყანაში გამოიყენება, მეტიც, დირექტიული დაგეგმვა სახელმწიფო ფინანსების სფეროში (ბიუჯეტური დაგეგმვა).

ინსტიტუციონალიზმის ფუძემდებელთა თეორიები საზოგადოებრივი ინსტიტუციების როლის შესახებ ეკონომიკაში განავითარეს ახალი და ნეო ინსტიტუციონალიზმის წარმომადგენლებმა (ჯ. გელბრეითი, პ. მინზი, პ. მიურდალი, რ. ტოინბი, დ. ბელი, რ. ჰაილბრონერი, უ. როსტოუ, ე. ტოფლერი, და სხვა). მათი შეხედულების მთავარი იდეაა ე.წ. კონვერგენციის თეორია, რომელიც გამოიხატება საბაზრო ეკონომიკისა და გეგმიანი სახელმწიფო ეკონომიკის ძირითადი ნიშანთვისებების, საუკეთესო მახასიათებლების შერწყმაში და საბაზრო და გეგმიანი ეკონომიკების ხარვეზების თავიდან აცილებაში. ამან, მათი აზრით, შეიძლება მიგვიყვანოს ჰარმონიული, საყოველთაო კეთილდღეობის საზოგადოების ჩამოყალიბებამდე. ამაში სახელმწიფოს განსაკუთრებული ფუნქციები ეკისრება.

სახელმწიფოს ეკონომიკური ფუნქციების უარყოფის, დერეგულირების განუსაზღვრელობის გარშემო ხმამაღალ ძახილს, რასაც ადგილი აქვს ლიბერტარიანელების მხრიდან, საფუძველი შეურყია ისტორიულმა პროცესებმა, ეკონომიკურმა კრიზისებმა, განსაკუთრებით მე-20 საუკუნის 30-იანი წლების ე.წ. დიდმა დეპრესიამ. თეორიულად ეს დაასაბუთა

ჯ. მ. კეინზმა, რომელსაც მრავალი მიმდევარი ჰყავს (ჯ. ჰიკსი, ე. ჰანსენი, ნ. კალდორი, რ. ჰაროდი, უ. ბემოლი, მ. კალეცკი პ. სრაფა და სხვა).

ამ თეორიამ პრაქტიკაში ძირითადად გაამართლა. თვით ცხოვრებამ დაადასტურა სახელმწიფოს მნიშვნელოვანი როლი ეკონომიკაში. ეს, გამოიხატა ზემოთ აღნიშნული სახელმწიფო საკუთრების წილით ქვეყნების ქონებაში, ქვეყნების მთლიან შიდა პროდუქტში სახელმწიფო ფინანსების წილის გადიდებით, სახელმწიფოს ეკონომიკური ფუნქციების რეალურად ჩამოყალიბებითა და განხორციელებით. ეს ფუნქციები შემდეგია:

- ეკონომიკური საქმიანობის სამართლებრივი ბაზის შექმნა და სამართლებრივი წესრიგის უზრუნველყოფა;
- ეკონომიკური სუბიექტების პიროვნებისა და ქონების დაცვა;
- ეკონომიკური განვითარების პრიორიტეტებისა და მიზნების განსაზღვრა;
- რესურსების განაწილების და გადანაწილების რეგულირება;
- ეკონომიკური ზრდის სტრატეგიის შემუშავება და მხარდაჭერა;
- მცირე, საშუალო და მსხვილი ბიზნესის მხარდაჭერა;
- კონკურენციული გარემოს არსებობის უზრუნველყოფა (ხელშეწყობა);
- მენარმეობრივი საქმიანობის წარმართვა სახელმწიფო სექტორის საწარმოებში;
- ეკონომიკური განვითარების სოციალური შედეგების განსაზღვრა და საზოგადოების წევრთა სოციალური უზრუნველყოფა;
- ეკონომიკის სტაბილიზაციის ღონისძიებათა შემუშავება და განხორციელება;
- გლობალური ეკოლოგიური უსაფრთხოების გარანტიების შექმნა;
- ეროვნული, პირველ რიგში სამხედრო, ენერგეტიკული, სასურსათო და სხვა უსაფრთხოების პრობლემების გადაწყვეტის პირობების შექმნა;
- საზოგადოებრივი დოვლათის წარმოების, ფუნდამენტური მეცნიერების, კულტურის განვითარების მხარდაჭერა.

ამ ფუნქციების განხორციელება გულისხმობს სახელმწიფოს მრავალმხრივ ღონისძიებებს, კონკრეტულ საქმიანობას, რაც საბოლოო ანგარიშით გამოიხატება ინსტიტუციური აქტებით ორგანიზაციული, რეგულირებითი საქმიანობით, რეალური მატერიალური და ფინანსური რესურსებით უზრუნველყოფის ზომებით.

სახელმწიფოს ეკონომიკური საქმიანობის თავისებურება ისაა, რომ ის ემყარება როგორც საბაზრო, ისე არასაბაზრო ურთიერთობებს, მექანიზმებს, სადაც უპირატესობა სწორედ მეორეს მიეკუთვნება.

ამ ფუნქციების რეალიზაციის გარეშე თანამედროვე ეკონომიკა, მისი მდგრადი განვითარება შეუძლებელია. ისინი დაკავშირებულია სახელმწიფოს დიდძალ ფინანსურ დანახარჯებთან, ადამიანისეული

რესურსების გამოყენებასთან, ინფორმაციული და ორგანიზაციული უზრუნველყოფის პროცესებთან, კოლექტიურ სიკეთეთა შექმნასთან, გარე ეფექტებთან (ექსტერნალიებთან), ტრანსაქციულ დანახარჯებთან და მათ სიკეთესთან თუ დანაკარგებთან, რაზეც ქვემოთ გვექნება მსჯელობა.

თანამედროვე ლიბერალების (ლ. ფ. მიზესის, ფ. ჰაიეკის, ჯ. ტონის, ვ. ოიკენის, ლ. ერჰარდის და სხვათა), უკანასკნელ პერიოდში თანამედროვე მონეტარისტების (მ. ფრიდმენი ა. შვარცი, ო. სელდნი და სხვა) მხრივ ეკონომიკის რეგულირებაში სახელმწიფოს როლის დაბეჭდვითი უარყოფამ ფაქტობრივად ფიასკო განიცადა, განსაკუთრებით უკანასკნელი პერიოდის მოვლენების ფონზე. თანამედროვე მონეტარისტები მ. ფრიდმენი და სხვები თვლიან, რომ სახელმწიფოს ჩარევა საბაზრო ძალთა თავისუფალ „თამაშში“ არა თუ არაა საჭირო, არამედ საზიანოცაა. თითქოს ფულის რაოდენობის განსაზღვრით და საბანკო სექტორის მიერ მისი მონოდების რეგულირებით ყველაფერი წესრიგდება, ნონასწორობა და სტაბილურობა ყველა დონეზე თავისთავად მყარდება. სინამდვილეში ეს არ ხდება. მაშასადამე, თეორია არ ასახავს სინამდვილეს, ე.ი. სწორი არაა. მონეტარისტული პოლიტიკა ბოლო ხანებში მთავრობათა ეკონომიკური პოლიტიკის იარაღი იყო მრავალ ქვეყანაში, მათ შორის დიდ ბრიტანეთში, გერმანიაში, ჩილეში, საქართველოში და სხვა, სადაც მან თავისი დადებითი შედეგი ვერ აჩვენა. ამიტომაც მან ნდობაც დაკარგა, განსაკუთრებით 2008-2009 წლების მსოფლიო ფინანსური და ეკონომიკური კრიზისის შემდეგ.

ლიბერტარიანული იდეების გავლენა პრაქტიკაზე და მისი უარყოფითი შედეგები რიგ ქვეყანაში გახდა თვალსაჩინო, მათ შორის ბოლო წლების მანძილზე საქართველოში. ლიბერტარიანელები ქადაგებენ ეკონომიკაში სახელმწიფოს ჩარევის მინიმიზაციას, ეკონომიკის განუსაზღვრელ დერეგულირებას, პრაქტიკულად ძველისძველი გაისსეზ ფაირე პრინციპის გატარებას. სხვადასხვა ზომით, ცალკეული განშტოების რადიკალიზმის კვალობაზე, დღესაც საერთო მათ შორის რჩება სახელმწიფოს როლის დაკნინება. ეს მიდის იქამდე, რომ ცალკეული წარმომადგენელი ეკონომიკის მიმართ სახელმწიფოს უარყოფით როლსაც კი ანიჭებს, ზედმეტად თვლის ეკონომიკაში მის ნებისმერ ჩარევას.

საზოგადოებისა და ეკონომიკის გამვითარებაში, ასევე ინსტიტუციური ეკონომიკური თეორიის თვალთახედვით, განსაკუთრებული მოვლენაა პოსტსოციალისტური ტრანსფორმაცია, რასაც მეოცე საუკუნის ბოლო და ოცდამეერთე საუკუნის დასწყისში აქვს ადგილი მსოფლიოს მრავალ ქვეყანაში. ესაა უპრეცედენტო შემთხვევა, როცა ახალი ეკონომიკური სისტემის ფორმირება სახელმწიფოს უშუალო მონაწილეობით მოხდა. სოციალურეკონომიკური სისტემის ტრანსფორმაცია გამოიხატა საკუთრებით ურთიერთობათა, ეკონომიკური მექანიზმის, ფასწარმოქმნის სისტემის, პოლიტიკური სისტემის,

ინსტიტუტების, სოციალურ, შრომით, განაწილებით ურთიერთობათა და, აქედან გამომდინარე, ცხოვრების ყველა სფეროში კარდინალური ცვლილებებით. ახალი ინსტიტუტების ჩამოყალიბება ხდებოდა მწვავე წინააღმდეგობათა, დიდი ეკონომიკური და სოციალური დანაკარგების (ეკონომიკის უკიდურესი დაქვეითების, ცხოვრების დონის მკვეთრი დაცემის, სამართლებრივი ქაოსის, სახალხო ქონების არნახული დატაცების, კორუფციის, არაფორმალური ეკონომიკის უპრეცედენტო მასშტაბების, და მრავალ სხვა მანკირებათა პირობებში. სიმახინჯეთა ფორმებითა და მასშტაბებით აქ ე. წ. პირვანდელი დაგროვების, „ველური კაპიტალიზმის“ ზოგიერთ ანალოგს ვპოულობთ, თუმცა სიახლეებიც საკმაოდ ბევრია. ტრანსფორმირებადი ეკონომიკის ქვეყნებში თანდათან ყალიბდებოდა საბაზრო სისტემა და მექანიზმი, რომელსაც სახელმწიფო მთელი ძალით უჭერდა მხარს, რის გარეშე ამ ქვეყნებისთვის ახალი, საბაზრო სისტემის ჩამოყალიბება შეუძლებელი იქნებოდა. ამრიგად, ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს ინსტიტუციური ფაქტორების როლის სპეციფიკურ შემთხვევასთან. ეს კიდევ უფრო ადასტურებს სახელმწიფოს როლს განსაკუთრებულ სიტუაციაში ეკონომიკასთან მიმართებით, თუმცა აქ მართო ეკონომიკასთან არ გვაქვს საქმე, არამედ ეს მთელ საზოგადოებრივ ცხოვრებას ეხება.

დღეისათვის საკითხი დგას ეკონომიკის თვითრეგულირებისა და სახელმწიფო რეგულირების შეთანხმებისკენ, რომელმაც უნდა უზრუნველყოს ეკონომიკის სტაბილური, ნონასწორული განვითარება, ეფექტიანობა და საბოლოოდ საზოგადოების კეთილდღეობა. სახელმწიფოთა პოლიტიკა ჩვეულებრივ ემყარება არა ეკონომიკური თეორიის ერთ მიმარ თულებას, არამედ მათ ნაზავს, კერძოდ, ნეოკლასიკურ სინთეზს, კეინზიანელობისა და მონეტარიზმის ცალკეულ იდეებს და ა. შ. ეკონომიკური თეორიის სახელმძღვანელოებიც არ ავლენენ მონიზმს. იქ გამოყენებულია ძველი და ახალი კლასიციზმის, მარჟინალიზმის, ინსტიტუციონალიზმისა და სხვა მიმდინარეობათა იდეები. ყოველივე ეს გასაგებია, რომელიმე ერთმა მიმდინარეობამ ვერ მოიცვა პრობლემების მთელი სპექტრი და ვერ დაამტკიცა თავისი უპირატესობა ცხოვრების მიერ წამოყენებულ საკითხთა მთელი წრის ახსნის მხრივ.

საერთოდ, და ზემოთ არნიშნულ ქვეყნებში, კერძოდ, განხორციელებული ეკონომიკური ტრანსფორმაციის პროცესისა და მისი შედეგების არსებული ინსტიტუციური ანალიზის ნაკლად ალბათ უნდა ჩაითვალოს რიგი მასალების გამოყენებლობა, რომლებიც ასახავს მიმდინარე პროცესებს. შეიძლება, კერძოდ, საერთაშორისო ინსტიტუტების კვლევების მონაცემების გამოყენება ეკონომიკის ფუნქციონირების სხვადასხვა მხარის შეფასებისთვის..

ასევე ხარვეზია საზოგადოებრივი აზრის სოციოლოგიური კვლევის გამოყენებლობა, რითაც შეძლებოდა ისტორიის მთავარი შემოქმედის ხალხის

მიერ მოცმული შეფასების გათვალისწინება მოვლენათა შედეგების განსაზღვრისას. ეს გაცილებით უტყუარ მონაცემებს მოგვცემდა პროცესის შესახებ, კერძოდ, შესაბამისი ქვეყნებისთვის ახალი ეკონომიკის, მისი პროგრესულობის ირგვლივ. მნიშვნელოვნად მიგვაჩნია სოციალურ ეკონომიკური სისტემის ფუნქციონირების შედეგების ასახვა მოსახლეობის სოციოლოგიური გამოკვლევით მიღებულ ინფორმაციაში.

აქტუალურია სახელწიფოსა და სხვა საზოგადოებრივი ინსტიტუტების როლის ეფექტიანობის ეკონომიკური ასპექტები. ეს დაკავშირებულია მართვის, ეკონომიკურ საქმიანობასთან დაკავშირებული ურთიერთობათა, გარიგებებისა და სხვა დანახარჯების შედეგიანობის საკითხებთან. ამის საპასუხოდ წარმოიშვა ინსტიტუციური ანალიზი. მის წმინდა ეკონომიკურ ასპექტებს, კერძოდ, ტრანსაქციულ დანახარჯებსა და სიკეთეს, ქვემოთ შევხებით.

ტრანსაქცია: არსი და სახეები

ეკონომიკური დოვლათის შექმნა (წარმოება), როგორც ზემოთ აღინიშნა, არ წარმოადგენს წმინდა ტექნოლოგიურ პროცესს. იგი დაკავშირებულია ურთიერთობათა ფართო სპექტრთან. ამ ურთიერთობათა ნაწილი უშუალოა, სანარმოს შიგნით ყალიბდება, ნაწილი გარე სივრცეში. ეკონომიკური პროცესი არა მარტო ფიზიკური წყაროების (ფაქტორების), არამედ ურთიერთობების, კონტრაქტების, კულტურის, ადათნესების, პოლიტიკის ერთობლივ არსებობაზეა დამყარებული. მარტივად რომ ვთქვათ, ყოველივე ურთიერთქმედების აქტად შეიძლება წარმოვიდგინოთ, რაც იმას ნიშნავს, რომ ყოველ ნაბიჯზე ადგილი აქვს ტრანსაქციებს, როგორც ამას ამჟამად უწოდებენ.

ტრანსაქცია სიტყვასიტყვით ლათინურიდანაა, ტრანსაცტო ინგლ. ტრანსაცტოინ ნიშნავს შეთანხმებას, ხელშეკრულებას (კონტრაქტს). ტერმინი გამოიყენება სამართლის სფეროში, ფსიქოლოგიაში, ეკონომიკაში, პოლიტიკაში და ფიზიკაშიც. ეკონომიკაში ფართოდ გავრცელებულია მისი ორი აზრით გამოყენება: პირველი, უმარტივესი შინაარსით, როცა ის აღნიშნავს ფულის ერთი ანგარიშიდან მეორეზე გადატანის საბანკო ოპერაციას, მეორე, როცა გულისხმობს გარიგებას ანუ შეთანხმებას, რომელიც ურთიერთდათმობის თანხლების პირობებში შედგება. აღნიშნული შინაარსით ტრანსაქციები (მოქმედებები) მოიცავს მრავალ კონკრეტულ ფორმას.

ინსტიტუციური ანალიზის ამოსავალ პუნქტად ითვლება ტრანსაქცია, რომელიც ითვალისწინებს საქმიანობის ეკონომიკურ, სამართლებრივ, ეთიკურ მხარეთა კავშირებს, რამაც საბოლოოდ უნდა უზრუნველყოს საქმიანობის შედეგის სიმდიდრის შექმნისა და განაწილებისათვის საჭირო პირობები. ეს კავშირები ამა თუ იმ ზომით ადამიანთა მოქმედების აქტს თან ახლდა ნებისმიერი ეკონომიკური სისტემის პირობებში. მაგრამ ტრანსაქციის ცნება წარმოიშვა მხოლოდ ბოლო პერიოდში თვით ეკონომიკური სუბ-

იექტების საქმიანობის ხასიათის, კონტრაქტებთან, გარიგებებთან დაკავშირებული ურთიერ თობების გართულებისა და გაფართოების პირობებში, ამ მოვლენებში მეცნიერების წვდომის ჩალრმავების შედეგად. ეს პროცესი მოიცავს ინფორმაციის შეგროვებას, ანალიზს, გადანყვეტილების მიღებას. იგი, გარკვეული აზრით, მმართველობითი აქტების ერთობლობაცაა.

ეკონომიკაში ტრანსაქციის ტერმინის გამოყენება დაკვირვებულია ინსტიტუციონალიზმის ფუძემდებელთა სახელებთან. მათ ყურადღება მიაქციეს ეკონომიკური საქმიანობისადმი ნეოკლასიკოსთა მიდგომის ვიწრო და გამარტივებულ ხასიათს, რომ ისინი ეკონომიკურ სუბიექტებს განიხილავდნენ რაციონალურად მოქმედ არსებებად და უგულებელყოფდნენ მათი ურთიერთობის მორალურ-ფსიქოლოგიურ და სამართლებრივ ასპექტებს. ამის გამო ეკონომიკური საქმიანობის ინსტიტუციური ფაქტორების როლის ახსნის აუცლებლობა დაინახეს მეოცე საუკუნის დასაწყისისათვის ეკონომიკური მეცნიერების ახალი მიმართულების წარმონადგენლებმა. ტ. ვებლენი ყურადღებას ამახვილებდა ურთიერთობათა სოციალურ-ფსიქოლოგიურ მომენტებზე ჯ კომონსი ეთიკურზე, უ. მიტჩელი კონიუნკტურულ-სტატისტიკურ მხარეზე.

კომონსის მიხედვით, „საქმიანობის ამოსავალი ერთეული, რომელიც ერთმანეთთან აკავშირებს სამართალს, ეკონომიკას და ეთიკას, უნდა მოიცავდეს კონფლიქტის, ურთიერთდამოკიდებულებისა და წესრიგის პრინციპებს. ტრანსაქცია ინსტიტუციური ანალიზის ამოსავალი ელემენტია.“³

ტრანსაქციის არსთან დაკავშირებით კომონსი სამ პრინციპს განიხილავდა: ეკონომიკურ სუბიექტთა შორის კონფლიქტის პრინციპს, მათი ურთიერთისგან დამოკიდებულების პრინციპსა და სისტემაში წესრიგის პრინციპს. ეს მიდგომა იმასთანაა დაკავშირებული, რომ ეკონომიკური სუბიექტების მოქმედება ემყარება ისეთ პირობებს, როგორიცაა: რესურსების განსაზღვრულობა და პირადი ინტერესების საფუძველზე მოქმედება. სწორედ აქედან გამომდინარე, კომონსის მიხედვით, სოციალური ურთიერთობები აღნიშნული სამი პრინციპის ფონზე ყალიბდება.

კონფლიქტის პრინციპი ნიშნავს შეზღუდული რესურსების გამოყენების მხრივ ინტერესთა და დაკმაყოფილების ურთიერთ გამორიცხვას. ურთიერთდამოკიდებულების პრინციპი გულისხმობს ურთიერთგაგებას კეთილდღეობის ამაღლების შესაძლებლობის თვალსაზრისით; წესრიგი ეს არის სარგებლის მხარეთა შორის განაწილების მთლიანობითი ურთიერთობა.

ნეოკლასიკური თეორია კონფლიქტების არსებობას გვერდს უვლის, მაშინ როცა კეთილდღეობისთვის მნიშვნელოვანია ინტერესთა ჰარმონია. კონფლიქტის არსებობასთან ერთად, ფაქტობრივად ად-

3 Commons J. Institutional Economics. Its Place Political Economy. N.Y. Mcmillan . 1934. P. 58.

გილი აქვს ინტერესთა ურთიერთკავშირსაც. ეკონომიკური სუბიექტები სხვადასხვა ასპექტით ურთიერთდამოკიდებულნი არიან. სინამდვილეში არსებობს მათი საქმიანობისთვის აუცილებელი საერთო პირობები, რომელთა გარეშე ისინი ვერ გასწევენ საქმიანობას თავიანთ მიზნების მისაღწევად. ამის გათვალისწინება ობიექტურად აუცილებელია.

ნესრიგის პრინციპს რაც შეეხება, ის აუცილებელია სტაბილურობის, როგორც ეფექტიანობის, უზრუნველყოფის პირობა. სუბიექტების მოქმედებები განმეორებადია. ისინი მომავლისათვის უნდა ელოდნენ სტაბილურობას და კონფლიქტებისა და ურთიერთდამოკიდებულების არსებობის ერთიან დადებით შედეგს.

კომონსი ტრანსაქციას განიხილავს როგორც ინდივიდების მიერ საზოგადოების მიერ შექმნილი საკუთრებისა და თავისუფლების გასხვისებასა და შეძენას: მაშასადამე, უფლებათა გაცვლის აქტს.

ეკონომიკური სუბიექტების საქმიანობაში, კომონსის მიხედვით, შეიძლება ტრანსაქციის შემდეგი ფორმები განვიხილოთ: გრიგებათა ანუ ვაჭრობის ტრანსაქცია, მმართველობითი ტრანსაქცია და რაციონირების ტრანსაქცია. ეს დაყოფა ამჟამად განიხილება ტრანსაქციების ერთერთ ძირითად კლასი ფიკაციად.

გარიგების (ვაჭრობის) ტრანსაქცია ემყარება მხარეთა ურთიერთ თანხმობას საკუთრებისა და თავისუფლების განაწილებისა და მითვისების პროცესში, რაც შესაძლებელია მოხდეს მათი ეკონომიკური ინტერესების გათვალისწინების, მოლაპარაკებაში მათი პოზიციების ძალისა და იურიდიული სტატუსის შესაბამისად. ეს გულისხმობს კონტრაგენტების მიერ გასაცემელი ობიექტების ფასეულობათა თანაბრობას. მხოლოდ ტრანსაქციის ამ სახეო ბისას არის შესაძლებელი კონტრაგენტებს შორის უფლებრივი ურთიერთობის სიმეტრიულობის დაცვა.

გარიგების ტრანსაქციის შემთხვევაში საქმე გვაქვს არა მხოლოდ ორი კონტრაგენტის (გამყიდველისა და მყიდველის) პირობებთან, არამედ სხვა იმათისაც, ვინც შეიძლება კიდევ იყოს ბაზარზე მოცემული საქონლის გამყიდველი და მყიდველი. გარიგების სუბიექტებმა უნდა გაითვალისწინონ, თუ რა ფასს მოითხოვენ ან თავაზობენ ეს უკანასკნელნი. ამრიგად, გარიგებაზე მოქმედებს კონკურენტთა პირობები. ეს ნიშნავს, რომ გარიგების მონაწილე მხოლოდ ორი, უშუალოდ ჩართული მხარე კი არაა, არამედ კიდევ არსებობს სხვა მხარეები. აქედან გამომდინარე, გარიგება აუცილებლად ითვალისწინებს ამ პირობებს. იგი არ შეიძლება განვიხილოთ ორი სუბიექტის შეთანხმებად, არამედ არანაკლებ 4-ისა.

საყურადღებოა, რომ გარიგების პროცესში არავითარი ახლი დოვლათი არ იქმნება, არამედ ხდება შექმნილის გადანაწილება გაცვლის გზით. გაცვლის პროცესში თითოეული მონაწილე ცდილობს თავისი სარგებლის რაც შეიძლება გადიდებას, რაც

გამომდინარეობს რესურსების შეზღუდულობიდან. ამასთან, მიუხედავად შეთანხმებისა, გარიგების დროს მხარეთა შორის, ბაზარზე არსებულ გარიგებათა შედეგად (ფასწარმოქმნა, არაფასობრივი პირობების მოქმედება და სხვა) შესაძლოა მხარეთა მიერ მიღებული სარგებელი განხვავებული იყოს ერთი მხარე აღმოჩნდეს უფრო მოგებული ან ნაგებული, ვიდრე მეორე. ამასთან, გარიგება ემყარება ნებაყოფილობით შეთანხმებას მხარეთა შორის, რაც გამოხატავს მათი უფლებრივი სიმეტრიულობის დაცვას იმ პირობებში, რაშიც მოცემულ რეალობაში კონტრაგენტები აღმოჩნდებიან. პოლიტიკურ ბაზარზე შეიძლება ადგილი ექნეს ე.წ. ლოგროლინგს ანუ ერთი კანონპროექტის მხარდაჭერას მეორის სანაცლოდ, რომლის მიმართ ინტერესი უფრო ნაკლებადაა გამოხატული.

მმართველობით ტრანსაქციად განიხილება მმართველ მორჩილის ურთიერთობა. ამ შემთხვევაში სუბიექტთა ერთ მხარეს გარკვეულ საფუძველზე (დელეგირება, უფლების შეძენა რალაც წესით, უზუზპაცია და სხვა) აქვს განკარგულების (ბრძანების, გადაწყვეტილების მიღების) უფლება, მეორე მხარეს აქვს ვალდებულება შეასრულოს განკარგულება (ბრძანება). ასეთი სიტუაცია გვხვდება, მაგალითად, ბიუროკრატიულ ორგანოებში, რომლებიც ემყარება იერარქიულ წყობას.

ამ ურთიერთობის ტიპური კლასიკური ფორმა იყო მონათმფლობელისა და მონის ურთიერთობა, შემდეგ ბატონისა და ყმისა. ეს ურთიერთობა ძალაშია თანმედროვე პირობებში, ცხადია, სხვა შინაარსით. ამჟამად იგი პრინციპულად განსხვავებულია წინა ფორმებისაგან, რომლებიც უხეშ იძულებაზე იყო დამყარებული. დაქირავებული შრომითი ურთიერთობა გულისხმობს კონტრაქტს, ნებაყოფლობით შეთანხმებული პირობებით, თუმცა ეს არაა სრული თავისუფალი ნების გამოხატვა, არამედ ეკონომიკური აცილებლობითაა ნაკარნახევი.

ასეთი ურთიერთობის დროს სარგებელი განმკარგულებელისა (პრინცი პალისა) მეტია შემსრულებლისათვის საბაზრო ფასით გაცემულ შრომის ხელფასზე. ამის მაგალითად, შეიძლება ავიღოთ პროგრამისტის მომსახურება და ხელფასი. პროგრამისტის ხელფასი ჩვეულებრივ ნაკლებია, ვიდრე საკუთრივ საინფორმაციო ბაზის მომსახურების ხარჯები. ამ შემთხვევაში თანამედროვე სახით კონტრაქტი ნებაყოფილობითია და არა იძულებითი, ე.ი. ერთი მხარე თანხმდება იმას, რომ მეორეს მიენიჭოს ბრძანების, განმკარგულებლის გაცემის უფლება. მაშასადამე, მეორე მხარე შეგნებულად არის თანახმა ჰქონდეს შემსრულებლის ფუნქცია. ამგვარ პრინციპს ემყარება მთელი დაქირავებული შრომითი ურთიერთობა. ცხადია, ასეთი ურთიერთობა ყალიბდება მის მონაწილეთა (მაგალითად, მენეჯერებისა და მუშების) მწარმოებლური რესურსების საფუძველზე. პირველთათვის ეს იქნება პროფესიონალიზმი, კვალიფიკაცია, ორგანიზატორული უნარი და ა.შ. მეორეთათვის კონკრეტული პროფე-

სიულის ჩვევები. ერთს აქვს გამკარგელების მონაცემები, მეორეს შემსრულებლისა. ამ მდგომარეობაში ისინი თანასწორუფლებიანნი არ არიან, სტატუსით განსხვავდებიან. ამასთან, მათი შეთანხმების მიზანია საქმიანობის ეფექტიანობის უზრუნველყოფა, რამაც ორივეს უნდა მოუტანოს სარგებლობა. .

ამ შემთხვევაში ნების თავისუფლება კონტრაქტის პირობებში განისაზღვრება.

მმართველობითი ტრანსაქციის მრავალი კონკრეტული ფორმა გვხვდება ცხოვრების სხვადასხვა სფეროში. მათი არსი მხარეთათვის საბოლოოდ ერთ წესზე და შედეგზე დაიყვანება ერთ მხარეს უპირატესი მდგომარეობა აქვს მინიჭებული მეორესთან შედარებით.

ფორმალურად აქ დაცულია თავისუფლების სამართლიანი განაწილება, ფაქტობრივად ადგილი აქვს მხარეთა არათანაბარ მდგომარეობას, რაც შენიღბულია ტრანსაქციის შინაარსით.

რაციონირების ტრანსაქცია გამოიხატება ურთიერთობათა შემდეგი თავისებურებებით: ჯერ ერთი, იგი არ გულისხმობს მხარეთა ბაზრის სუბიექტების, ხელისუფლების ორგანოსა და პიროვნებათა თუ ორგანიზაციების მოლაპარაკებას, შეთანხმებას, კონრაქტს. მეორე სუბიექტები ფირმები, კონკრეტული მენარმეები, ორგანიზაციები ვალდებული არიან დაემორჩილნენ ორგანიზაციის თუ სახელმწიფო ხელისუფლების მიერ დადგენილ წესებს, შეასრულონ მათ მიერ დადგენილი ნორმები და ვალდებულებები; ფირმის დონეზე ამის მაგალითი შეიძლება იყოს დირექტორთა საბჭოს მიერ შედგენილი ბიუჯეტი ან მიღებული გადაწყვეტილებები. უფრო თვალსაჩინო მაგალითია სახელმწიფოს მიერ სანარმოებისა თუ მოქალაქეების დაბეგვრა გასასახადებით. ამ უკანასკნელთ არავინ ეკითხება, თუ რამდენი და რა წესით უნდა გადაიხადონ გადასახადები, მაგრამ მათი გადაუხდელობა კი ინვესტ მკაცრ სანქციებს; მეორე, რაციონირების ტრანსაქციაში ორი მხარე მონაწილეობს, მაგრამ, მმართველობითი ტრანსაქციისაგან განსხვავებით, მათი სტატუსი და უფლებები განსხვავებულია და განსხვავებულად ყალიბდება. ეს სტატუსი და ვალდებულებები ერთი მხარისა მეორის წინაშე ყალიბდება ტრანსაქციის მიღმა. ტრანსაქციის უმაღლესი მხარის როლში გამოდის კოლექტიური ორგანო (კომპანიის დირექტორთა საბჭო, ქვეყნის პარლამენტი და სხვა); შემდეგი თავისებურებაა ის, რომ მხარეთა ურთიერთობა აგებულია არა თანასწორობის, არამედ იძულებისა და დამორჩილების პრინციპზე. ერთი, უფლებრივი უპირატესობის სტატუსის მქონე მხარე ახორციელებს დიქტატს მეორე მხარეზე, ვისაც ნაკლები უფლებები აქვს. რაციონირების ტრანსაქციის ასეთი მაგალითია სასამართლოს, არბიტრაჟის გადაწყვეტილებები.

ამგვარი ტრანსაქციის პირობებში ერთი მხრისათვის შესაძლებელია არსებობდეს მოთხოვნები მეორე მხარის მიმართ, რაც თითქოს მოლაპარაკებად წარმოგვიდგება. მაგალითად, დოვლათის გასხ-

ვისების ან მითვისების თაობაზე საჭიროა სათანადო დასაბუთების წარდგენა, მაგრამ გადაწყვეტილების მიღების განსაკუთრებული უფლება მხოლოდ ერთ მხარეს (დირექტორთა საბჭოს, სასამართლოს, არბიტრაჟს) აქვს და მას გამოაქვს საბოლოო ვერდიქტი.

აქ საბოლოოდ შეიძლება ვთქვათ, რომ რაციონირების ტრანსაქცია არის ძალაუფლებითი გადაწყვეტილება, რომელშიც აისახება ქვეშევრდომთა სარგე ბელი და დანახარჯები სიმდიდრის შექმნიდან. ზემოთ მოტანილი მსჯელობიდან გამომდინარე, შეიძლება მოვახდინოთ ტრანსაქციების შედარება სხვადასხვა მახასიათებლის მიხედვით, კომონის კლასიფიკაციის საფუძველზე (იხ ცხრილი 2).

ცხრილი 2

ტრანსაქციის სხვაობათა შედარებითი დახასიათება

მახასიათებლები	გარიგების ტრანსაქცია	მმართველობითი ტრანსაქცია	რაციონირების ტრანსაქცია
მონაწილე მხარეთა რაოდენობა ურთიერთდამოკიდებულების საფუძველი	4 მონაწილე	ორი მონაწილე	2 მონაწილე (ერთ ერთი კოლექტიური)
სიმდიდრის გარდაქმნა	ერთნაირი უფლებრივი სტატუსი; მოლაპარაკების სხვადასხვა ძალა	უფლებრივი სტატუსის განსხვავების ნებაყოფილებითი აღიარება	უფლებრივი სტატუსის იძულებითი აღიარება
უნივერსალური პრინციპი	სიმდიდრის გადანაწილება	სიმდიდრის შექმნა	სიმდიდრის შექმნიდან დანახარჯებისა და სარგებლის განაწილება
	იშვიათობა	ეფექტიანობა	იძულება

ამრიგად, ტრანსაქციების სისტემა საკმაოდ სრულ წარმოდგენას გვაძლევს საბაზრო სუბიექტებს და არა მარტო მათ შორის, ინსტიტუციურ ურთიერთობებზე, მათ ხასიათზე, ასევე ცალკეულის სხვადასხვა ნიშნით განსხვავებაზე.

აქ შეიძლება დავამატოთ კარლ პოლანის მიერ ფორმულირებული მოსაზრება ტრანსაქციების შესახებ. იგი არ ეთანხმება ა. სმითის მოსაზრებას, რომ ადამიანები ხასიათდებიან გაცვლისადმი, ვაჭრობისადმი მიდრეკილებით. საბაზრო სისტემა, მისი აზრით, მხოლოდ ერთერთი გარემო არაა, რომელიც განსაზღვრავს ადამიანის ქცევას. გარდა ამისა, არსებობს სხვა გარემოც. საბაზრო გარემო საზოგადოების დიდ ნაწილში სულაც არაა ქცევის გამსაზღვრელი. კ. პოლანმა ჩამოაყალიბა ტრანსაქციის ოთხი სახე: ურთიერთპატივცემის,

გადანაწილების, საოჯახო მეურნეობისა და გაცვლის ტრანსაქციები.

ურთიერთპატივცემის (ნაცვალგების) ტრანსაქციას ადგილი აქვს მაშინ, როცა ადამიანები გამოხატავენ პატივცემას ერთმანეთისადმი, მაგალითად თანა დგომით, დახმარებით, საჩუქრების მირთმევით და სხვა.

გადანაწილების ტრანსაქცია დაკავშირებულია ხელისუფლების მოქმედებასთან, რომლითაც ის სოციალურ გადახდებს აკეთებს ვინმეს სასარგებლოდ. ამ შემთხვევაში ადგილი არა აქვს რაიმე მოლაპარაკებას, შეთანხმებას თუ ვაჭრობას.

საოჯახო მეურნეობის ტრანსაქცია ესაა ოჯახის საჭიროებებისთვის საქმიანობა.

გაცვლის ტრანსაქცია ბაზარზე განხორციელებული საქმიანობაა, კერძოდ: საოპერაციო, ანუ საქონლის უბრალო გადაადგილება; ადმინისტრაციული, რაც განაპირობებს საკუთრების უფლების გადაცემას ერთი პირიდან მეორეზე და ინტეგრაციული, რაც გულისხმობს გაცვლის მონაწილეთა მისწრაფებას სარგებლისაკენ და დაკავშირებულია საკუთრების უფლების გადაცემასთან „გაცვლით კურსის“ მიხედვით, რომელიც მხარეთა შორის ვაჭრობისა და მოლაპარაკების შედეგად ყალიბდება.

ურთიერთპატივცემისა (ნაცვალგებისა და საოჯახო მეურნეობის), ასევე გაცვლის ტრანსაქცია ჰორიზონტალურ ურთიერთობებს გულისხმობს, ხოლო გადანაწილებითი ვერტიკალურს.

ტრანსაქციული დანახარჯები: არსი, კლასიფიკაცია, მინიმიზების გზები

ტრანსაქციული დანახარჯების გარშემო მსჯელობა იმით უნდა დაიწყოთ, რომ ისინი დიდხანს ეკონომიკური თეორიის წარმომადგენელთა, მათ შორის ნეოკლასიკოსების მიერ უგულებელყოფილი იყო. ეკონომიკური სამყარო წარმოდგენილი იყო იდეალიზებული, თითქმის ეკონომიკურ ურთიერთობათა მონაწილენი რაციონალურნი არიან; მათ ხელთ არსებული ინფორმაცია სრული და საიმედოა; კონტრაქტებს არავინ არღვევს, წინასწარ შეიძლება კონტრაქტების შედეგების განჭვრეტა; საკუთრების უფლება არ საჭიროებს ზრუნვას, რადგან მას სახელმწიფო იცავს; სახელმწიფო სავსებით უზრუნველყოფს კონკურენციის პირობებს; თითქმის ეკონომიკურ აგენტებს არ უწევთ ხარჯების დამატებით განევა საქმიანობის გარემო პირობების შესაქმნელად.

მაგრამ სინამდვილის სურათი ისეთი არაა, როგორც აღვწერეთ, ის საწინააღმდეგოა. ეკონომიკურ აგენტები რაციონალურები სულაც არ არიან. მათი საქმიანობის პირობები ასე აწყობილი როდია. მათ ყოველთვის უწევდათ ხარჯების განევა თავიანთ საქმიანობასთან დაკავშირებული გარიგებების და სხვა ტრანსაქციებისთვის. ეს დანახარჯები გაიზარდა საბაზრო ურთიერთობათა განვითარების მაღალი ეტაპზე. ამას ყურდღება მიაქციეს მეცნიერებმა, რომელთაც კრიტიკულად განიხილეს ეკონომიკის ნეოკლასიკური მოდელი. კერძოდ, მე 20 საუკუნის 30-იან წლებში რონალდ კოუზმა დასვა საკითხი საბაზრო მექანიზმის ფუნქციონირების დანახარჯების შესახებ. მან ყურადღება მიაქცია იმას, რომ საბაზრო სუბიექტები ეწევიან დანახარჯებს პარტნიორების ძებნის, კონტრაქტების გაფორმებისა და სხვა საკითხებთან დაკავშირებით, რომლებიც უნდა გადაწყდეს ეკონომიკური საქმია ნობის დოვლათის წარმოების, გაცვლისა და განაწილების დროს. ამგვარი დანა ხარჯების საკითხი პირველად აისახა კოუზის სტატიაში „ფირმის ბუნება“ (1937 წ). ეს დანახარჯები წარმოიშობა ისეთი მიზეზის გამო, როგორიცაა: ეკონომიკური საქმიანობის მონაწილეთა შორის ინფორმაციის ასიმეტრიულობა, რაც ხელს უშლის მოთხოვნამონოდების, ფანარმოქნის პროცესების ნორმალურ მსვლელობას. უფრო კონკრეტულად ტრანსაქციული დანახარჯების წარმოშობის მიზეზები შემდეგია:

1. მეურნე აგენტების ინტერესთა დაუმთხვევლობა, როლებიც სხვადასხვა რესურსებს ფლობენ;

2. ადამიანთა საქმიანობის ეკონომიკურ და სოციალურ გარემოში გაურკვეველობის არსებობა, რომლებიც აიძულებს მათ იმოქმედონ თავიანთი უფლებების, ქონებისა და თავისუფლების დასაცავად;

3. ნებისმიერ საზოგადოებაში ისტიტუტების არასრულყოფილება, რაც აიძულებს მის წევრებს გასწიონ მეტი დანახარჯები, ვიდრე საჭიროა გარკვეულ პერიოდში;

4. სოციალური ინსტიტუტების „შექმნა“, რაც ასევე დანახარჯებს მოითხოვს.

დანახარჯებს, როლებიც დაკავშირებულია ზემოთ, წინა პარაგრაფში განხილულ ტრანსაქციებთან, უწოდებს ტრანსაქციული დანახარჯები. ცხადია, ფირმის, ნებისმიერი ეკონომიკური აგენტის მიზანია როგორც ყველა სხვა, ისე ტრანსაქციული დანახარჯების შემცირება. ამისთვის კი აუცილებელია ამ დანახარჯების ბუნებაში, წარმოშობის პროცესში, ეკონომიის შესაძლებლობებში გარკვევა.

ტრანსაქციის დანახარჯების სიდიდე და სტრუქტურა განსხვავებულია სხვადასხვა გარემოსა და სუბიექტისათვის. ეს პირობები განიხილა და ამ განსხვავების მიზეზები ჩამოაყალიბა დუგლას ნორტმა. კერძოდ, ნორტის მიხედვით, ეს მიზეზები შემდეგია:

1. ბაზრის სიდიდე: ხარჯები შეიძლება ბაზრის მასშტაბთან დაკავშირებით კონკრეტულ შემთხვევაში გარკვეული წესით იზრდებოდეს;

2. გაცვლის პროცესში საქონელთა და მომსახურების მახასიათებლები: ტრანსაქციული დანახარჯები სხვადასხვა საქონლისა და ბაზრისათვის განსხვავდება;

2. იძულების სისტემა: კერძოდ, ბაზრის აგენტების სამართლებრივი ნორმების დაცვის იძულება;

3. ინდივიდების იდეოლოგიური განწყობის და შეხედულებათა ჩამოყალიბების პირობათა შექმნა: როგორც გამყიდველებზე, ისე მყიდველებზე იდეოლოგიურ ზემოქმედებას მნიშვნელოვანი როლი აქვს მათი ქცევის ჩამოყალიბებაში. ეს ზემოქმედება მრავალი მიმართულებით შეიძლება განხორციელდეს სხვადასხვა ღონისძიებით, რაც შესაბამისად დაკავშირებულია დანახარჯებთან.

ტრანსაქციული დანახარჯები შეიძლება განავსხვავდეთ წარმოქმნის წესის მიხედვითაც, კერძოდ, გამოყოფენ პირდაპირ და ალტერნატიულ დანახარჯებს.

პირდაპირს მიაკუთვნებენ ტრანსაქციულ დანახარჯებს, რომლებსაც ეკონომიკური აგენტები ფირმები, ორგანიზაციები, საოჯახო მეურნეობა, კერძო პირები გასწევენ ტრანსაქციებისთვის. ესაა უშუალო დანახარჯები ინფორმაციის მოპოვების, კონტრაქტების გაფორმების, საკუთრების უფლების, კონტრაგენტის იძულებისთვის, რომ შესაბამისად ვალდებულებები და სხვა.

ეს დანახარჯები შეადგენენ საწარმოს (ეკონომიური აგენტის) მთლიანი დანახარჯების ნაწილს, რაც ემატება საწარმოო დანახარჯებს. მათი განსაზღვრა მნიშვნელოვანია საქმიანობის ეფექტიანობის (მომგებიანობის), მოგების სიდიდის განსაზღვრისთვის. ამის გარეშე საქმიანობის გაგრძელების მიზანშეწონილობის დადგენა შეუძლებელი იქნებოდა.

ალტერნატიულს უწოდებენ იმ ტრანსაქციულ და-

ნახარჯებს, რომლებიც განაპირობებს ეკონომიკური აგენტის მხრივ ტრანსაქციის განხორციელებაზე, მაშასადამე, დანახარჯების განწევაზე უარის თქმას. ამის მაგალითი შეიძლება იყოს კრედიტის აღების ხარჯები, რომელთა გამო ეკონომიკური აგენტი უარს იტყვის ამ ოპერაციაზე.

უფრო დანვრელებით განხილვისას შეიძლება მივმართოთ ტრანსაქციული დანახარჯების სხვა კლასიფიკაციებს. ასეთი რამდენიმე შეიძლება იყოს.

ჯერეთი, ესაა მიღწერით რობერტის (ავტორები) კლასიფიკაცია. იგი იხილავს კოორდინაციის დანახარჯებსა და მოტივაციის დანახარჯებს. ეს უკანასკნელი შედგება ინფორმაციის უსრულობითა და არასრულყოფილებით გამოწვეულ და ოპორტუნიზმის შედეგად წარმოქმნილ დანახარჯებს.

კოორდინაციის დანახარჯები ხმარდება ტრანსაქციის დროსა და სივრცეში შესაბამისობის უზრუნველყოფას. ეს დანახარჯები შესძლოა დაკავშირებული იყოს ფირმის შიგა და გარე ტრანსაქციებთან ფასების შესახებ და პატრტნიორებთან შესათანხმებელი სხვა ინფორმაციის მოპოვებისთვის, ფირმის სამოქმედო გეგმის შემუშავებისთვის და ა.შ.

მოტივაციის დანახარჯები არის პარტნიორების მიერ კონტრაქტის პირობათა შესრულებაზე ინფორმაციის შეგროვების, საქმიანობის კონტროლის, მონიტორინგისათვის ფირმის შიგნით და ბაზარზე გადახდილი სახსრები. ეს ხარჯები შეიძლება გამოწვეული იყოს ინფორმაციის უკმარობითა და არასრულყოფილებით, ოპორტუნიზმის გამოვლინებით ურთიერთობის მონაწილე მხრივ.

შემდეგ. დ. ნორტისა და ტ. ეგერტსონის მიერ შემუშავებულია უფრო დანვრელებითი კლასიფიკაცია. იგი გამოყოფს შემდეგ ტრანსაქციულ დანახარჯებს:

1. ინფორმაციის ძებნის დანახარჯები. ინფორმაციის მოპოვება ხდება ოთხი ძირითადი მიმართულებით: ა) საქონლისა და მომსახურების ფასები შესახებ; ბ) საქონლისა და მომსახურების ხარისხის შესახებ; გ) გამყიდველთა „ხარისხის“ შესახებ და დ) მყიდველთა „ხარისხის“ შესახებ.

თავის მხრივ, ეს მონაცემები მოიცავს კონკრეტულ ცნობებს შესაბამის საკითხებზე, რომლებიც შეიძლება აინტერესებდეს ეკონომიკურ სუბიექტს. ინფორმაციის მოპოვება ხდება სხვადასხვა გზით, მ. შ, სოციალური ქსელის აგენტების დახმარებით, ანონიმურად ღია ბაზარზე და სხვა. მაგალითის სახით შეიძლება განვიხილოთ აშშ-ში სამუშაოს ძებნის სტრატეგიის მონაცემები. (იხ ცხრილი 3)

ცხრილი 3

სამუშაოს ძებნის სტრატეგიის რაოდენობითი მაჩვენებლები

სამუშაოს ძებნის მახასიათებლები	სიხშირე	% ჯგუფი დან	ჯგუფის ზომა
მუშაკთა მიერ გამოყენებული სტრატეგია			
ფორმალური შუამავლები შრომის ბაზარზე	581	50,9	1141
პირდაპირი მიმართვა	345	30,4	1136
პირადი კავ- შირები	608	53,2	1142
დამქირავე- ბულთა მიერ გამოყენებული სტრატეგიები			
ფორმალური შუამავლები შრომის ბაზარზე	333	36,5	910
პირადი კავ- შირები		40,2	910
ვინ ახორციელებ- და ძებნას?			
მუშაკიც და დამქირავეებიც	366	34,6	
	315	27,8	
მხოლოდ მუშაკი	253	18,3	
ნხოლოდ დამქი- რავებელი	167	19,3	911
არც მუშაკი ,არც დამქირავებელი	176	100,0	
სულ			
საბაზრო გაცვ- ლის ინდიკა- ტორები	323	28,4	1139
არწევანი მუშაკის მხრიდან	407	45,9	905
არწევანი დამქი- რავებლის მხრი- დან	90	9,9	911
	546	58,7	030
ვაჭრობა ხელფა- სის გარშემო			
დაქირავების დაკმაყოფილების ხარისხი			

მოტანილი მონაცემები ნათელ წარმოდგენას გვაძლევს ტრანსაქციებზე სამუშაოს ძებნის სტრატეგიის ძირითად ასპექტებთან დაკავშირებით როგორც მუშაკთა, ისე დამქირავებელთა პოზიციიდან. ამგვარი მონაცემები გამოსადეგია მუშაკებისთვისაც და დამქირავებელთათვისაც.

2. ფირმების მიერ საქმიანი პარტნიორების ძებნის (შესაძლო სტრატეგიათა სპექტრის) დანახარჯები. ფირმა მუშაობის პროცესში დაკავშირებულია საქმიან პარტნიორებთან, რომლებთანაც ის თანამშრომლობს ამა თუ იმ ხანგრძლივობით. პარტნიორების ძებნისას შეიძლება არსებობდეს რამდენიმე ვარიანტი, რომლებსაც შეუძლიათ შეასრულოს მისი მოთხოვნები. ამასთან, ჩვეულებრივ პოტენციურ პარტნიორთა შესაძლებლობები ამა თუ იმ ასპექტით სხვადასხვაა. დგება საკითხი პოტენციურ პარტნიორთა შორის საუკეთესოს არჩევის შესახებ. საჭირო ხდება საქმიანი რეპუტაციის გათვალისწინება. ასევე აუცილებელი პირობაა მეორე მხარის თანხმობა პარტნიორობაზე. ყოველივე ამის შესახებ ფირმას ესაჭიროება ინფორმაცია. ასეთი შეიძლება იყოს სავაჭრო ასოციაციების, ბანკების გამომხაურებები, საკვალიფიკაციო დიპლომები, სერთიფიკატები, აუდიტორული ფირმების დასკვნები და სხვა დოკუმენტები. ეს მონაცემები სჭირდება თვით პოტენციურ საპარტნიორო ფირმასაც. მცირე მნიშვნელობა არა აქვს პირად კავშირებს, დარგობრივი სტანდარტებისა და ნორმებისადმი ნდობას.

სხვადასხვა ქვეყანაში საქმიანი პარტნიორების ძებნის პირობები განსხვავებულია. მაგალითად, იაპონიაში პირველ რიგში მნიშვნელობას ანიჭებენ სერთიფიკატებსა და ლიცენზიებს, რომლებსაც ფლობს ფირმა.

განასხვავებენ ძებნის ტიპებს, როგორიცაა: იდიოსინკრეტული, საყოველთაო, რუტინული და დარგობრივი.

იდიოსინკრეტული ძებნა უპირატესად ემყარება პირად კავშირებს და ნდობას. საყოველთაო ძებნა გამოიხატება პირადი კავშირების გზით პარტნიორის შესახებ მიღებული ინფორმაციის მასობრიობაში. ეს ფორმა ახასიათებს მაღალორგანიზებულ დარგებს და ეფექტიანია. რუტინული წესი ფორმალიზებული და ბიუროკრატიზებულია. ამ შემთხვევაში გამოიყენება რუტინები, დიდი ხნის არსებული პირობები, რაც მომავალი ურთიერთობის გარშემო გაურკვევლობას ამცირებს. დარგობრივი ძებნის დროს ემყარებიან მკაცრად სრუტყურიზებულ დარგებს. ფირმები პირადი კავშირების მონაცემებს არ ენდობიან. ისინი იყენებენ მაღალი რეიტინგის მქონე სააგენტოების, სააუდიტორო ფირმების და სხვათა ინფორმაციას.

3. მოლაპარაკებათა წარმოების დანახარჯები. ეს დანახარჯები სამი სახის შეიძლება იყოს: 1. კომუნიკაციის დანახარჯები, რაც წარმოიშობა შეთანხმების პირობებისადმი გარკვეული შეუთავსებლობის გამო, ბიზნესკულტურის განსხვავებისას და ა.შ. 2. სტრატეგიული დანახარჯები. კერძოდ, ასეთი იქნე-

ბა ძვირდღირებული მიღებების, სადილების და სხვა ხარჯები. ასეთი დანახარჯები წარმოიშობა პარტნიორთა შეთანხმების სირთულისას, როცა აუცილებელია მაღალკვალიფიციური პროფესიონალების მონაწილეობა. ამ შემთხვევაში მნიშვნელოვანია მონაწილეულთა სტრატეგიული ხედვა. მონაწილეებმა ორმხ რივი მოლაპარაკების ნაცვლად შეიძლება გამოიყენონ აუქციონები, როცა ისინი ცდილობენ გარკვეული მოსაზრებით დამაღონ ინფორმაცია და იძულებულნი ხდებიან გაასაჯაროონ იგი კონკურენტის ზეწოლით. 3. ამ კატეგორიის მიეკუთვნება გაანყვეტილების მიღების გაჭიანურების დანახარჯები. ეს ალტერნატიული დანახარჯებია. იგი აიძულებს სუბიექტს დააჩქაროს მოქმედება, მაგალითად, ინფლაციის მოლოდინის პირობებში.

4. მოლაპარაკებათა გაჭიანურების დანახარჯები. მოლაპარაკებათა გაჭიანურება სხვადასხვა მიზეზით შეიძლება მოხდეს. მათ შორის შეიძლება იყოს ხელოვნური მიზეზები: პარტნიორზე ფსიქოლოგიური ზეწოლა, რათა იგი უფრო დამთმობი გახდეს და მოლაპარაკების მეორე მხარე მიალწიოს მისთვის უფრო სასურველ შეთანხმებას.

5. კონტრაქტის შედგენის დანახარჯები. მოლაპარაკების შემდგომ ეტაპზე ხდება კონტრაქტის შედგენა, რასაც ახლავს მნიშვნელოვანი დანახარჯები. მათ მიეკუთვნება: ხელშეკრულების შინაარსის შემუშავებაში ჩართული იურიდიული მომსახურების წარმომადგენელთა ხელფასების, ტექნიკური უზრუნველყოფის (კომპიუტერები, პრინტერები, ქაღალდი და სხვა) ხარჯები. უნდა აღინიშნოს ამ ხარჯების განსაზღვრის სირთულეც, რადგან კონტრაქტის დადებამდე მისი დასრულების სამუშაოთაგანსაზღვრა პრაქტიკულად შეუძლებელია. კონტრაქტის შედგენის ხარჯები მსხვილი ფერმებისთვის კონტრაქტის 1015 % მდე აღწევს.

6. მონიტორინგის ხარჯები. კონტრაქტის რეალიზაციის სტადია დაკავშირებულია მის შესრულებელ პარტნიორთა საქმიანობის მონიტორინგთან, რაც დანახარჯებს საჭიროებს. მონიტორინგის შედეგად ირკვევა, თუ როგორ მიმდინარეობს კონტრაქტის შესრულება, ხომ არ დგას პარტნიორისგან სანქციების მოთხოვნის, ასევე კეთილსინდისიერი საქმიანობის სტიმულირების საჭიროება.

მონიტორინგი კონტრაქტის შესრულების პროცესის მნიშვნელოვანი მომენტია. ის უძველესი დროიდან გამოიყენებოდა პრაქტიკაში, რის მაგალითები ძველი ეგვიპტიდანაა ცნობილი. მონიტორინგს ტექნოლოგიურთან შედარებით ერთი სპეციფიკა ახლავს. მისი ინტენსიურობაც (მენეჯერებისა და ადმინისტრაციის მუშაკთა რიცხვის შეფარდება წარმოებაში დასაქმებული მუშებისა და მოსამსახურეების რიცხვთან) ქვეყნების მიხედვით სხვადასხვაა. მაგალითად, იგი შეადგენდა ავსტრალიაში 0,1 ს, ავსტრიაში 0,078ს, ბელგიაში 0,055ს, დიდ ბრიტანეთში 0,154ს, გერმანიაში 0,044ს, დანიაში 0,063ს, იტალიაში 0,037ს, კანადაში 0,126ს, ნიდერლანდებში 0,045ს, ნორვეგიაში 0,088ს, აშშ-ში 0,

176ს, საფრანგეთში 0, 06ს, შვეიცარიაში 0, 036ს, შვეიცარიაში 0, 04ს, იაპონიაში 0, 063ს.⁴

7. კონტრაქტის შესრულების იძულების დაანახარჯები. ეს არის შემთხვევა, როცა კონტრაქტის მონაწილენი შეეცდებიან ამა თუ იმ ზომით გვერდი აუარონ საკონტრაქტო ვალდებულებების შესრულებას, რასაც სხვადასხვა მიზეზი შეიძლება ექნეს, მათ შორის პარტნიორთა მიმდინარე ინტერესებთან ვალდებულებების შესრულების შეუსაბამობა. ასევე მიზეზი შეიძლება იყოს არაკეთილსინდისიერება და ა.შ. ეს განაპირობებს იძულების მექანიზმის არსებობას. იძულების ორგანიზება დაკავშირებულია გარკვეულ დანახარჯებთან. ისინი დამოკიდებულია ქვეყნების თავისებურებებზე, მათ შორის სამართლებრივი სისტემის, კულტურის მხრივ და სხვა.

კონტრაქტის შესრულების იძულებითი მექანიზმი ორგვარია: რეპუტაციული და საკონტრაქტო.

რეპუტაციული მექანიზმი ემყარება ფირმის დაინტესებას ძველ, ახალსა და მომავალ პარტნიორებთან კარგი ურთიერთობით. დადებითი რეპუტაცია ხელს უწყობს ფირმას საქმიანობის გაადვილებაში, ხოლო საპირისპიროდ, უარყოფითი რეპუტაცია გრძელვადიანი პერიოდისათვის მისთვის საზიანოა, თუმცა დროებითი სარგებელი შეიძლება ჰქონდეს. განსკუთრებით ეს საგულისხმოა დარგში შესვლისა და კონკურენტუნა რიანობისთვის.

საკონტრაქტო მექანიზმი ესაა ყოვლისმომცველი კონტრაქტის დადება მხარეთა ურთიერთვალდებულებების დეტალურად განსაზღვრით, ასევე კონფლიქტის მოგვარებისთვის მესამე მხარის მოწვევისას არაპროგნოზირებად გარემოებათა შემთხვევაში. ამ მექანიზმის ეფექტიანობა დამოკიდებულია კანონმდებლობის ხარისხზე და უფრო იაფი სანქციების ხელმისაწვდომობაზე.

იძულების რეპუტაციული მექანიზმი ემყარება კონტროლის შემდეგ სისტემებს: კერძო არაფორმალური, ფორმალური საკონტრაქტო, არფორმალური ქსელური და ფორმალური ქსელური.

კერძო არაფორმალური მექანიზმი ისეთ ქვეყნებშია გავრცელებული, სადაც კონტროლის რეპუტაციული და საკონტრაქტო მექანიზმები სუსტია. ამ შემთხვევაში დადებული კონტრაქტების შესრულება დამოკიდებულია თვით კონტრაქტორთა ურთერთ ნდობაზე. ფირმები ნაკლებად ახდენენ ისეთი ტრანსაქციების ინვესტირებას, რომლებიც გაურკვევლობის მაღალი ხარისხით ხასიათდება. ალბათობა, რომ ისინი ერთბოლოვად განახორციელებენ არასტანდარტულ ინოვაციურ პროექტებს მცირეა.

ფორმალური საკონტრაქტო კონტროლი ისეთ შემთხვევაში გამოიყენება, როცა საკონტრაქტო იძულება და კანონის საფუძველზე განხორციელებული ფორმალური იურიდიული სანქციები შეერწყმის სუსტ რეპუტაციულ იძულებას. ამ შემთხვევა-

ში ფირმები ინარჩუნებენ შედარებით დამოუკიდებელ პოზიციას. საერთო დარგობრივი ინტერესები აქ ნაკლებადაა გამოხატული. ნამყვანი ფირმების შემადგენლობა არამყარია, სუსტია დარგობრივი წესების ინსტიტუციონალიზაცია. ამ დროს რეპუტაციური იძულება არ მოქმედებს, იძულების მთელი ფუნქციები ეკისრება სამართლებრივ სისტემას. ასეთი კონტროლის არაეფექტიანობის შემთხვევაში ფირმები იჩენენ არაკეთილსინდისიერი ქცევისადმი მიდევნებას, ნაკლებად შედიან გრძელვადიან შეთანხმებაში. ამასთან, საკონტრაქტო კონტროლის დროს ურთიერთობები უფრო პროგნოზირებადია.

არფორმალური ქსელური კონტროლი ეს ძლიერი რეპუტაციული იძულების სუსტ საკონტრაქტოსთან შერწყმაა. ის შესაბამის ფირმებს უადვილებს ერთმანეთთან ურთიერთობას, თავიდან ააცილებს პარტნიორის არაკეთილსინდისიერი მოქმედების საშიშროებას. ამ შემთხვევაში იურიდიული სანქციების სისუტე ხელს უწყობს მოქნილობას და ცვალებადი პირობებისადმი ადაპტირებას.

ფორმალური ქსელური კონტროლი აერთიანებს ძლიერ რეპუტაციულ და ძლიერ საკონტრაქტო კონტროლს. ამის შდეგად იქმნება ფირმებს შორის ნდობის ატმოსფერო, რაც ასტიმულებს მათ შორის გრძელვადიან თანამშრომლობას, საერთო მიზნების მიღწევასთან დაკავშირებული რისკის თავის თავზე აღებისათვის მზადყოფნას. ამასთან, ამ სახის კონტროლს ნაკლიც აქვს ამცირებს პოტენციური პარტნიორების რიცხვს, რამდენადაც ახალი ფირმების დარგში შემოსვლა შეზღუდულია. გრძელვადიან პერიოდში ამან შეიძლება ხელი შეუშალოს რადიკალურ ინოვაციებს, განსაკუთრებით მაღალტექნოლოგიურ დარგებში.

სანტერესოა მსოფლიო ბანკის მონაცემები კონტრაქტების შესრულების იძულების შესახებ სასამართლო სისტემის მიერ ვალების ამოღების მაგალითზე (იხ. ცხრილი 4)

4 Gordon D.M. Bosses of Different Stripes : A Gros Naional Perspective on Monitoring and Supervision // American Economic Review . 1994 . Vol 4, № 2, p. 376.

ცხრილი 4

ვალუბის ამოღების საქმეში სასამართლო სისტემის ეფექტიანობის მონაცემები

რეგიონი ან ქვეყნების ჯგუფი	პროცედურების რიცხვი	ხანგრძლივობა, დღეები	ფორმების სასამართლო	სირთულის ინტენსიურობა
			თღო ხარჯები, %	ლური ინდექსი
აღმოსავლეთ აზიისა და წყნარი ოკეანის ქვეყნები	19	93	66,3	55
ევროპა და ცენტრალური აზია	25	344	27,9	56
	33	363	38,0	70
ლათინური ამერიკა და კარიბის აუზის ქვეყნები	22	297	15,6	61
				40
ახლო აღმოსავლეთი და ჩრდილოეთ აფრიკა	17	233	7,1	55
	19	358	92,6	56
	30	334	61,2	
ევროპის ქვეყნები				
სამხრეთი აფრიკა				
ცენტრალური აფრიკა				

8. კონტრაქტების მესამე პირებისგან დაცვის ხარჯები. კონტრაქტის შესრულებისადმი მუქარა შეიძლება მომდინარეობდეს კერძო პირებისა ან სახელმწიფო ორგანოების მხრიდან. მუქარა განსაკუთრებით სახელმწიფოს მხრივ მოსალოდნელი, როცა კონტრაქტი არაღებულურია (უკანონო) ან ნახევრადღებულურია (შემოსავლის დაფარვის მიზნით). კონტრაქტი როცა ლეგალურია და მუქარა მომდინარეობს კერძო პირებისგან, დაცვის ფუნქცია სახელმწიფოს ეკისრება. თვით სახელმწიფოსგან დაცვა კი ძნელია, რადგან მას უპირატესობა აქვს უფლებრივი კუთხით, მაგრამ სახელმწიფო დანებებულების უკანონო ქმედებისგან დაცვის გარკვეული გარანტი არის კანონები და სამართალდამცავი ორგანოები.

9. გაზომვის დანახარჯები. როგორც ზემოთ განხილული მასალებიდან ჩანს, ტრანსაქციები გაზომვად სიდიდეებად წარმოგიდგება. მათი გაზომ-

ვა საჭიროა დანახარჯებისა და შედეგების განსაზღვრისთვის. თვით გაზომვის ოპერაცია დაკავშირებულია ხარჯების განწევასთან. ეს დანახარჯები ტრანსაქციულ დანახარჯებს უნდა მიეკუთვნოს.

10. ინფორმაციული დანახარჯები. ესაა ეკონომიკური საქმიანობისათვის აუცილებელი ინფორმაციის მოპოვებისა და დამუშავების ხარჯები, რომლებიც გაიწევა კონტრაქტების დადებისა და მათი შესრულების კონტროლისათვის. დანახარჯები ინფორმაციაზე ასევე შეიცავს პარტნიორის ძებნის, შერჩევის პროცესთან დაკავშირებით საჭირო ინფორმაციის ხარჯებს.

11. საკუთრების უფლების დაცვის დანახარჯები. ამგვარი დანახარჯები წარმოიქმნება საკუთრების გაცლის პროცესთან დაკავშირებული ტარანს აქციების შედეგად. ეს ტრანსაქციები ატარებს იურიდიულ, ძალისმიერ იშვიათად პროპაგანდისტულ ხასიათს კონტრაქტის დადებასთან და შესრულებასთან დაკავშირებით. მათზე განეულ ხარჯებს დინამიკურ ტრანსაქციულ დანახარჯებს უწოდებენ. ამასთან ერთად, არსებობს საკუთრების უფლების დაცვასთან დაკავშირებული დანახარჯები. მათ სტატიკურ დანახარჯებად განიხილავენ. ეს სახელწოდებები, გარკვეული აზრით, პირობითია, რადგან ცალკეული მათგანი წარმოიშობა ინფორმაციის არასრულყოფილების ან საკუთრების უფლების დაცვის პრობლემის შედეგად. ცალკეული დანახარჯი, მაგალითად კანონების შესახებ ინფორმაციასთან დაკავშირებული, მიეკუთვნება ორივე ჯგუფს. დანახარჯები საქონლის შესახებ კი ემსახურება საკუთრების უფლების უფრო სრულად რეალიზაციის მიზანს.

12. სააგენტო დანახარჯები. ეს შინადაფირმო დანახარჯებია, რომლებიც მიმართულია აგენტების (დაქირავებული მუშაკების) ოპორტუნისტული ქცევების დანაკარგების შემცირებისკენ. ასევე ესაა ამგვარი ქცევით გამოწვეული დანაკარგები და დანახარჯები შესაბამის მუშაკთა შესახებ ამგვარ ქცევაზე საჭირო ინფორმაციის მოპოვებისთვის, რასაც დამქირავებელი გაიღებს. ასეთი დანახარჯები თვისი არსით არის დაამქირავებლის დაქირავებულზე კონტროლის, მუშაობის ეფექტიანობის გაზრდის სტიმულის შექმნის დანახარჯები ინფორმაციული ასიმეტრიის პირობებში. ისინი შეიძლება ინფორმაციულ დანახარჯებსაც მივაკუთვნოთ. ასევე სააგენტო დანახარჯების დანიშნულებაა საკუთრების უფლების უფრო სრულად დაცვა. ცხადია, დაქირავებული მუშაკის არაკეთილსინდისიერებისას დამქირავებელი ქონებრივ ზარალს განიცდის (მაგალითად, ტექნიკისადმი გაუფრთხილებელი მოპყრობისას, ქურდობისა თუ სხვა შემთხვევაში). ამ მხრივ ეს დანახარჯები საკუთრების დაცვის დანახარჯებსაც შეიძლება მივკუთვნოთ. ამრიგად, სააგენტო დანახარჯებს ორადი ხასიათი აქვს.

13. გადასხადები როგორც ტრანსაქციული დანახარჯების ფორმა. ტრანსაქციული დანახარჯების განსაკუთრებულ სახეობას შეიძლება მივაკუთვნოთ

გადასახადები, რომლებსაც იხდიან იურიდიული და ფიზიკური პირები შემოსავლებისა და ქონებისთვის სახელმწიფოს მიერ დადგენილი წესით. მათი თავისებურება ისაა, რომ გადახდილი გადასახადების სანაცვლოდ გადამხდელს სახელმწიფო უწევს მომსახურებას და ამით უმცირებს ტრანსაქციულ დანახარჯებს. ამის შედეგად ტრანსაქციული გადასახადების საერთო სიდიდის განაწილებაში მონაწილეობს სახელმწიფო. გადასახადების სიდიდე დამოკიდებულია შემოსავლებისა და ქონებაზე, რაც შეესაბამება სახელმწიფოს მიერ გადამხდელის სასარგებლოდ განეული მომსახურების მოცულობას (სიკეთეს), თუმცა არაპროპორციულად. გადასახადების თავისებურება მისი სავალდებულობა და გადამხდელის კეთილი ნების არ არსებობისას, ე.ი. როცა მას არ სურს შეასრულოს თავისი ვალდებულება, ისინი იძულებითი ხასიათს იღებს.

აღნიშნულიდან გამომდინარეობს, რომ სახელმწიფო ქმნის ტრანსაქციულ სიკეთეს. მისი შექმნა შეიძლება შენდგენიარად ნამოვიდგინოთ:

- ტრანსაქციების სფეროები ტრანსაქციული სიკეთენი
- კონტრაქტები,
- კონტრაქტების ტიპური ფორმები,
- შესრულების იძულების სისტემა; გაზომვები, ფული, ზომანონის
- სისტემა, ხარისხის სტანდარტები
- საკუთრების უფლების დაცვა საკუთრების ტიტულები,
- სასამართლო სისტემა,
- პენიტენციური სისტემა.
- ინფორმაციული გარემო. პირდაპირი და სტატიკური ინფორმაცია

სახელმწიფო ეკონომიკურ სუბიექტებს აწვდის კონტრაქტების ტიპურ ფორმებს, ეხმარება მათს შესრულებაში სამართლებრივი ინსტიტუტების გამოყენებით. გაზომვებთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს, რომ მისი ძირითადი ინსტრუმენტები შექმნილია სახელმწიფოს მიერ და ეკუთვნის მას. ესაა ფულადი ერთეულები, სტანდარტები და სხვა. სახელმწიფო იცავს ამ ზომის ერთეულების გამოყენების პირობებს. ეს ინსტრუმენტები მნიშვნელოვან სიკეთეს წარმოადგენს ეკონომიკური აგენტებისთვის.

საკუთრების უფლების დაცვის მთავარი გარანტი სახელმწიფო ინსტიტუტებია ხელისუფლების ორგანოები და საკანონმდებლო ბაზა. სახელმწიფო ახდენს საკუთრების რეგისტრაციას, უფლების (ტიტულის) გაფორმებას, უსასყიდლო ინფორმაციას აწვდის შესაკუთრებელს საკუთრების უფლების გარშემო არსებული წესებისა და საკანონმდებლო ნორმების შესახებ. იგი არის საკუთრების უფლების დაცვის გარანტი, რისთვისაც იყენებს სასამართლო და ადმინისტრაციულ ორგანოებს. სახელმწიფოს გარეშე საკუთრების დაცვა ძლიერ ძვირი და ძნელი იქნებოდა.

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს პიროვნებისა და მისი უფლებების დაცვის ფუნქცია, რასაც სახ-

ელმწიფო უსასყიდლოდ უწევს მოქალაქეებს და მათ შორის მეწარმეებს, რომელთაც რიგ შემთხვევაში იგი განსაკუთრებით სჭირდებათ, კერძოდ, როცა ემუქრებათ თავდასხმა ფიზიკური თუ მატერიალური ზიანის მიყენების მიზნით.

სახელმწიფოს მიერ მიწოდებული ტრანსაქციული სიკეთენი უფასო ან უმნიშვნელო ფასისაა. ამის სანაცვლოდ მოქალაქენი ვალდებული. არიან დაიცვან საზოგადოებრივი წესრიგი, კანონები, გადაიხადონ გადასახადები. მაგრამ ამ მოვალეობას ისინი ყოველთვის არ ასრულებენ სათანადო დონეზე. გადასახადების გადახდასთან დაკავშირებით მოვალეობის შეუსრულებლობისადმი მიდრეკილება ე.წ. „უბილეთოდ მგზავრობის“ ხატოვანი გამოთქმის შინაარსით შეიძლება დახასიათდეს. ეს გულისხმობს შემთხვევას, როცა ადამიანები თავს არიდებენ გადასახადის გადახდას, ხოლო ტრანსაქციულ სიკეთეს მოითხოვენ და იღებენ სახელმწიფოსგან. არსებულ სინამდვილეში გადასახადების გადაუხდელობის, შემოსავლებისა და ქონების დამალვის გარკვეული შესაძლებლობა ინდივიდებს შეიძლება ექნეთ გარკვეულ პერიოდში მაინც. ამ დროს ისინი სახელმწიფოსგან იღებენ ტრანსაქციულ სიკეთეს სხვების ანალოგიურად, ვინც კეთისინდისიერად იხდის გადასახადებს. სახელმწიფოს, რა თქმა უნდა, გააჩნია ბერკეტები აღკვეთოს „უბილეთო მგზავრობის“ ქცევა, ამასთან აქ მნიშვნელოვანია ინდივიდთა ზნეობრივი და კულტურული დონე, მოვალეობის გაცნობიერება და გრძნობა.

ტრანსაქციული დანახარჯების რაოდენობითი განსაზღვრა

ტრანსაქციული ანალიზის დიდი პრობლემაა დანახარჯების განსაზღვრა და შეფასება. ეს სირთულე უკავშირდება მათ არაფორმალურ და ალბათურ ხასიათს. ამ დანახარჯთა შესახებ მონაცემების ბურალტრული აღრიცხვის მეშვეობით მიღება ხშირ შემთხვევაში შეუძლებელია, რიგი დანახარჯები კი გაზომვას არც ექვემდებარება, მათი გამოყოფა საქმიანობის სხვა დანახარჯებიდან ვერ ხერხდება. მაგალითად, შეუძლებელია სახელმწიფოს კანონმდებლობის სფეროში ტრანსაქციების დანახარჯები გავანაწილოთ და მივაკუთვნოთ ცალკეულ ფირმებს. მიუხედავად ამისა, ტრანსაქციული დანახარჯების დიდი ნაწილი განსაზღვრისა და შესფასების საკითხი მოხსნილი არაა. ეს დანახარჯები შეიძლება გამოვყოთ და დავადგინოთ, რაც საჭიროა მათი ეფექტიანობის ანალიზისა და მინიმიზაციის ღონისძიებათა შემუშავებისთვის, დანახარჯების დინამიკის პროგნოზებისთვის. ამრიგად, განიხილება გაზომვადი და გაუზომვადი ტრანსაქციული დანახარჯები.

მეცნიერებამ ტრანსაქციული დანახარჯების განსაზღვრისადმი ორი მიდგომა შემუშავა: ორდინალისტური (არარიცხობრივი, რანგობრივი) და კარდინალისტური (კონკრეტულ რაოდენობით საზომებში გამოხატული). მეტწილად ორდინალისტური მიდგომის გამოყენებას ვხვდებით, რომლის დროსაც

ცდილობენ ახსნან ტრანსაქციის სტრუქტურის ცვლილების ხასიათი და ინტენსიობა ეკონომიკაში მთლიანად ან დარგში, ქვეყანაში, შინა საფირმო ტრანსაქციის შენაცვლება საბაზროთი. ასევე ხდება ინსტიტუციური შეთანხმებების ჰიბრიდული ფორმების გამოვლენა შეფარდებით ტრანსაქციულ დანახარჯებში. ორდინალისტური მიდგომა ცვლილების დონისა და მიმართულების შეფასების საშუალებას იძლევა. ხდება არსებული ალტერნატივების და მათი შეფარდებითი სიდიდეების შედარება მოქმედი ინსტიტუციური შეთანხმების ფარგლებში.

მაგრამ ყოველივე ეს არაა საკმარისი ტრანსაქციული დანახარჯების შეფასებისთვის. გაკეთდა ტრანსაქციული დანახარჯების რაოდენობითი შეფასების (გაზომვის) კარდინალისტური ვარიანტის ცდები. ეს გულისხმობს ისეთი რაოდენობითი (რიცხვითი) მაჩვენებლების მიღებას ტრანსაქციულ დანახარჯებზე, რომლებიც გამოხატევენ მათ სიდიდეს ან ხვედრით წონას ფირმის მთლიან პროდუქტზე და ქვეყნის მასშტაბით მთლიან შინა პროდუქტზე დანახარჯებში, ასევე გარიგების წილს ფულად გამოხატულებაში და გარიგების დროის ფულად შეფასებას.

ამისათვის დანახარჯებს ყოფენ მწარმოებლურად ანუ საზოგადოებრივად სასარგებლო შედეგის მომცემად და არამწარმოებლურად, საზოგადოებისთვის დანაკარგების მომტან დანახარჯებად. პირველს მიეკუთვნება, მაგალითად, საკუთრების სპეციფიკაციისა და დაცვის, კონტრაქტების დადების და სხვა დანახარჯები. არასამწარმოებლური ხარჯები შეიძლება დავყოთ სამ ჯგუფად, რომლებიც დაკავშირებულია: 1. რესურსებზე ხელმისაწვდომობასა და მათზე უფლების მოპოვებასთან; 2. მეურნეობრივი საქმიანობის უფლების მოპოვებასთან; 3. საქმიან ურთიერთობათა შენარჩუნებასა და სანქციების გამოყენებასთან.

ამ მაჩვენებელთა განსაზღვრისათვის საჭირო მონაცემები შესაძლებელია მიღებულ იქნეს მენარმეთა გამოკითხვებიდან, ასევე ეკონომიკური დანაშაულობების შესახებ სასამართლო საქმეების ანალიზიდან.

ეს შეფასებები ტარდება ცალკეული ბაზრებისთვის, ასევე მთელი ეკონომიკისთვის.

ფირმის შინა ტრანსაქციული მომსახურების ხარჯების შეფასების ორი ვარიანტი გამოიყენება: 1. ეს მდგომარეობს კონტრაქტების განხილვაში თანმიმდევრული იერარქიული სტრუქტურის მიხედვით: ფირმების მფლობელთა (მესაკუთრეთა) და მენეჯერებს შორის, მენეჯერებსა და კონტროლიორებს (ზედამხედველებს) შორის, კონტროლიორებსა და დაქირავებულ მუშაკთა შორის; 2. ამ შემთხვევაში ტრანსაქციული ხარჯების დადგენა გამოიხატება იმ ადამიანთა შენახვის ხარჯების განსაზღვრაში, რომლებიც წარმოადგენენ შუალედური თანამდებობის მუშაკებს იერარქიულ სისტემაში (ოსტატები, კლერკები, კონტროლიორები, მენეჯერები). ეს არის დანახარჯების ის ნაწილი, რომელიც არ შეიძლება

მიეკუთვნოს უშუალო მწარმოებლებს, მაშასადამე, ეს შუალედური რგოლის დანახარჯებია, რომლებიც გაცვლის, კოორდინაციის, კონტროლის ფუნქციებს მიეკუთვნება, პირდაპირ უზრუნველყოფს ამგვარ ტანსაქციულ მომსახურებას.

ტრანსაქციული დანახარჯების განსაზღვრა ითვალისწინებს:

პროფესიების გამოყოფას, რომლებიც პირადაპირაა დაკავშრებული ტრანსაქციული ფუნქციების შერულებასთან, კერძოდ: რესურსების შეძენასთან; წარმოებული პროდუქტის განაწილებასთან; ტრანსაქციული ფუნქციის განხორციელების კონტროლთან და შესულებასთან;

მომუშავეთა ხელფასზე ტრანსაქციული დანახარჯების განსაზღვრა მთელი საერთო საფირმო ტრანსაქციულ დანახარჯების მიმართ.

მთელი ეკონომიკის მასშტაბით ტრანსაქციული დანახარჯების განსაზღვრისას გამოდიან იქიდან, რომ არსებობს დარგები, რომელთა საქმიანობა განეკუთვნება ტრანსაქციული მომსახურების (სიკეთის) შესრულებას. აქედან გამომდინარე, მათ მიერ გამოყენებული რესურსები განიხილება როგორც ტრანსაქციული დანახარჯების ნაწილი. ამ დარგებს პირველ რიგში მიეკუთვნება საშუაშალო ფირმები. მათი რიცხვი შეიძლება გაგზარდოთ იმ დარგების დამატებით, რომლებთანაც დაკავშირებულია წმინდა ტრანსაქციული მომსახურება. როგორცაა: ფინანსები და უძრავ ქონებასთან დაკავშირებული ოპერაციები; საბანკო საქმე და დაზღვევა; სამართლებრივი (იურიდიული) მომსახურება; ტრანსპორტი ტრანსაქციული მომსახურების ნაწილში, ასევე საბითუმო და საცალო ვაჭრობა.

ტრანსაქციული დანახარჯების განსაზღვრისადმი მეორე მიდგომა, რომელიც მიკრო და მაკრო ანალიზის შეხამებას ემყარება, ადგენს საქონელბრუნვის დინამიკას, ეროვნულ შემოსავალში მათ წილს მაკროდონეზე, ასევე ფირმების ზედნადები დანახარჯების წილს თვითღირებულების სხვა მუხლების მიმართ.

ფირმის ტრანსაქციული დანახარჯებისათვის შემოთავაზებული ერთერთი ფორმულა ასეთია:

$$C = B^* N\lambda / (F\mu + Iv)$$

სადაც: C ფირმის ტრანსაქციული დანახარჯებია; B* პროპორციულობის კოეფიციენტი, რომელიც გაიზომება ფირმის დანახარჯების ერთეულებში; N ეკონომიკურად აქტიური აგენტების (აქტორების) რაოდენობა, რომელთაც დადებული აქვთ ინსტიტუციური შეთანხმება ფირმასთან; F ფორმალური ინსტიტუტების (კონტრაქტების) რაოდენობა, I არაფორმალური ინსტიტუტების რაოდენობა; λ, μ, v ინსტიტუციური გარემოს ფორმირებისთვის აქტორების, ფორმალური და არაფორმალური ინსტიტუტების გამოყენების ელასტიკურობის კოეფიციენტები.

ტრანსაქციული ფუნქციით აღინერება ტრანსაქციული დანახარჯები, რომლებიც რაოდენობრივად ახასიათებს ტრანსაქციებს. ის შეიძლება გამ-

ოვიყენოთ ამ დანახარჯების მინიმიზაციის ზომების შემუშავებისთვის.

ამ ფუნქციის გამოყენების მნიშვნელოვანი პირობებია: საჭირო სტატისტიკური მონაცემების შეგროვება, ელასტიკურობის კოეფიციენტებისა და თვით ტრანსაქციული ფუნქციის დაზუსტება. ამისათვის მნიშვნელოვანია ემპირიული კვლევის ამოცანის დაყენება და გადანყვეტა.

ამ ფუნქციის მეშვეობით შესაძლებელი გახდება ინსტიტუციური გარემოს პროგნოზირება, რაც აუცილებელია ეკონომიკის რეალურ სექტორში გონივრული სამეურნეო საქმიანობისთვის.

ტრანსაქციული დანახარჯების მინიმიზაცია

როგორც ზემოთ ვნახეთ, ტრანსაქციებს მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს თანამეროვე ეკონომიკასა და პოლიტიკაში, შეიძლება ითქვას საქმიანობის ყველა სფეროში. მათ დიდი დანახარჯებიც ახლავს. არსებული შეფასებების მიხედვით, თანამედროვე ეკონომიკურ პროცესებში ტრანსაქციული დანახარჯების წილი მთლიან დანახარჯებში მზარდია. ზოგიერთი შეფასებით, პროდუქციის თვითღირებულებაში გარიგებათა გაფორმების დანახარჯები შეადგენს 70%-ამდე. არსებობს სხვა გაანგარიშებაც, რომლის მიხედვით, საბაზრო ეკონომიკაში ტრანსაქციული დანახარჯები თვითღირებულების 5960 % შეადგენს.

ამასთან, ტრანსაქციების სიკეთეც დიდია. და მაინც, ისე როგორც ყველა სფეროში, აქაც მნიშვნელოვანია განეული დანახარჯების ეფექტიანობა. საერთო ტრანსაქციული დანახარჯების ზრდა გარდუვალია საქმიანობის მასშტაბებისა და მასთან დაკავშირებული ტრანსაქციების გაფართოების კვალობაზე, მაგრამ პროდუქციის ერთეულზე მათი მინიმიზაცია შესაძლებელია. ისინი სხვადასხვა სფეროში და ქვეყანაში სხვადასხვა ტემპით იზრდება. ამის შესახებ წარმოდგენას მოგვცემს ცხრილი 5.

ცხრილი 5
ტრანაქციული დანახარჯები ცალკეული ავტორების მიხედვით

ინფორმაციის წყარო	ტრანაქციული სექტორის სიდიდე, %	ტრანსაქციული დანახარჯების წილი ფირმის მთლიან დანახარჯებში, %
დ. უოლესი და დ. ნორტი	54,7	
გ. ფურუბოტი, რ. რისტერი	5060	
ჯ. კ. ლაფტი	70 მდე	
მ.ი. ვინოგრადოვა		1,5 და 15მდე
ლ.ვ. გუსაროვა, ი.ვ. მირგალაევა		6,7
ც. ოსმოდოვკი		11,5

ეს მონაცემები ასახავს ცალკეული ქვეყნის, ასევე ტრანაქციული სექტორის ანალიზის თავისებურებებს. ამ მონაცემებით ჩანს, რომ ტრანსაქციული სექტორის სიდიდე ეკონომიკაში შეადგენს 50დან 70 % მდე, ხოლო დანახარჯები ფირმის მთლიან დანახარჯებში 1,5 დან 15 %მდე.

ჯ. უოლისის და დ. ნორტის გამოკვლევის მიხედვით, აშშ-ში 1870 წლიდან 1970 წლამდე ტრანსაქციული სექტორის დანახარჯები მშპ-ში გაიზარდა 23 დან 45 %მდე. ყველაზე დიდ ადგილს მათში იჭერს ინფორმაციის ძებნის დანახარჯები.

ამ ავტორების მიერ ტრანაქციული დანახარჯების კვლევისათვის ტრანსაქციული სექტორის გამოყოფა მიმართულია საერთოდ ხარჯების ანალიზის გაუმჯობესებისკენ. ამ სექტორში კი ისინი გულისხმობენ საბითუმო და საცალო ვაჭრობას, დაზღვევას, საბანკო სფეროს, უძრავ ქონებასთან დაკავშირებულ ოპერაციებს, მართვლობის აპარატის დანახარჯებს სხვა დარგებში, სახელმწიფოს დანახარჯებს სასამართლო და სამართალდაცვით საქმიანობაზე.

აღნიშნულიდან გამომდინარე, ცხადი ხდება ამ სექტორის მნიშვნელოვანი ადგილი ეკონომიკაში. აქედან ნათელია ტრანსაქციული დანახარჯების ეფექტიანობის ამაღლების მნიშვნელობა. მაღალმა დანახარჯებმა ტრანაქციებზე შესაძლოა შეაფერხოს ცალკეული კოტრაქტების დადება, საბოლოოდ დოვლათის შექმნისა და გასაღების პროცესი. ამდენად ეკონომიკურ სუბიექტების მიზანია მათი შეფარდებითი შემცირება, მინიმუმამდე დაყვანა. ეს მინიმუმი, ცხადია, უნდა იყოს ის ოპტიმალური სიდიდე, რომლის შემდეგ შემცირება იწვევს უარყოფით შედეგს ხელს შეუშლის დოვლათის შექმნისა და გასაღების პროცესს. მაშასადამე, დგას ამ დანახარჯების ოპტიმიზაციის ამოცანა. იგი მდგომარეობს მათი შეფარდებითი სიდიდის ანუ საქმიანობის შედეგებზე

(საქონელზე, მომსახურებაზე) მათ ერთეულზე, ე. ი. მთელ დაბაზარზე მთლიანად შემცირებაში. საქმიანობის სხვადასხვა დარგში ტრანსაქციული დანახარჯების მინიმიზაციის გზები და კონკრეტული ღონისძიებები სპეციფიკურია ამ სფეროების ტექნოლოგიური და ორგანიზაციული (მართვის) სპეციფიკის გამო. ამასთან, უპრიანია ვიმსჯელოთ საერთო ხასიათის გზებსა და ღონისძიებებზეც. ქვემოთ ძირითადად მათზე შევჩერდებით ცალკეული კონკრეტული მაგალითების მოხმობით.

გამოყოფენ შვიდ ძირითად ფაქტორს, რომლებიც ამცირებს „ერთიერთმოქმედების დანახარჯებს“ საბაზრო ეკონომიკის პირობებში.

- ჯერ ერთი, ესაა ხელსარელი „სამართლებრივი ველი“, რომელიც პასუხობს შემდეგ მოთხოვნებს: ეკონომიკური სტიმულების სამართლებრივი საფუძვლების გააზრებულობა; „თამაშის წესების“ სიმარტივე და „ყოვლისმომცველობა“; კორუფციისა და ბიუროკრატიზაციის დაბალი დონე; მხარდაჭერის უზრუნველყოფის ცენტრალიზებული (სახელმწიფო) მექანიზმის, მათ შორის კონფლიქტების გადაწყვეტისა და ხელშეკრულების იძულებით დაცვის ბერკეტების არსებობა.
- მეორე, ეკონომიკის სუბიექტების მხრივ კანონების პატივცემბა, სხვისი საკუთრების უფლების აღიარება;
- მესამე საზოგადოებაში ნდობის მაღალი დონის არსებობა;
- მეოთხე, მაკროეკონომიკური პოლიტიკური სტაბილურობა;
- მეხუთე, ოპტიმალური საგადასახადო ტვირთი;
- მეექვსე, ეკონომიკის ინფორმაციული ინფრასტრუქტურის განვითარების საკმარისი დონე;
- მეშვიდე, არაფორმალური წესები, ადათჩვევები, ტრადიციები.

ინსტიტუციურ თეორიაში ჩამოყალიბებულია ტრანსაქციული დანახარჯების მინიმიზაციის პრინციპები. ასეთებად ითვლება:

- სხვადასხვა დონეზე დანახარჯების მართვის მეთოდების ერთიანობა;
- დანახარჯების მართვისადმი სისტემური მიდგომა;
- დანახარჯების მინიმიზაციის ღონისძიებათა შერწყმა პროდუქციის (მომსახურების) მაღალ ხარისხთან;
- ზედმეტი დანახარჯების გამორიცხვა;
- დანახარჯების შემცირების ეფექტური მეთოდების ფართოდ დანერგვა;
- დანახარჯების დონის შესახებ ინფორმაციული ბაზის სრულყოფა;
- ფირმის (საწარმოს) ქვედანაყოფების დაინტერესება დანახარჯების მინიმიზაციით.

ტრანსაქციული დანახარჯების მინიმიზაციის გზები ზოგადად შემდეგნაირად შეიძლება ჩამოვალიზოთ:

- მონიტორინგი ტრანსაქციები ოპტიმიზაციის მიზნით;
- ტექნოლოგიური ცვლილებები, რომლებიც ამცირებს ტრანსაქციურ დანახარჯებს (რიგ შემთხვევაში მათ შეიძლება გაზარდონ კიდევ ისინი, მაგრამ საბოლოოდ მეტი დადებითი ეფექტიც გამოიწვიონ);
- სახელმწიფოს მიერ შემოღებული ზომანონის ერთეულები;
- სახელმწიფოს მხრივ სამართლებრივი ნორმების დადგენა და დაცვა, რომლებიც ეხება კონტრაქტების იძულებით შესრულებასა და კონტრაქტორთა მესამე პირისგან დაცვას;
- ინფორმაციული სისტემების, მონაცემთა ბაზის შექმნა, საინფორმაციო სამსახურების (მაგალითად, ინტერნეტის ქსელს) განვითარება;
- ვერტიკალური ინტეგრაცია, რომელიც სპეციფიკურ აქტივებში ინვესტიციებს უწყობს ხელს;
- ფულადი სისტემა, რომელიც აადვილებს კონტრაგენტების ძებნას და სხვა ოპერაციებს.

ტრანსაქციული დანახარჯების მინიმიზაციის გზები უნდა განვასხვაოთ ტრანსაქციების დონეთა მიხედვით, კერძოდ, ისინი შეიძლება განვიხილოთ გლობალურ, ქვეყნების დონეზე, ეკონომიკური და სოციალური აქტივობებისა და ლოკალურ ფირმებისა და დარგების დონეზე.

პირველ შემთხვევაში ტრანსაქციული დანახარჯების შემცირების გზები დაკავშირებულია შესაბამისი ინსტიტუტების შექმნასთან, რის შედეგად ხდება საზოგადოების მხრივ მზარდი ტრანსაქციული დანახარჯების შემცირება; ლოკალურ დონეზე კი ტრანსაქციული დანახარჯების მინიმიზაციისთვის მთავარია ამ ხარჯების ცალკეული სახეობების შემცირების ზომები კონკრეტულ საწარმოებში (ფირმებში), მათი სპეციფიკის გათვალისწინებით.

განვიხილოთ ეს ზომები ცალკეული სახეობების მიხედვით.

ინფორმაციის ძებნის დანახარჯების შემცირებისთვის ხელსაყრელი ფასების პირობებში ინფორმაციას იძენენ სპეციალიზებული ბაზრის მეშვეობით, კერძოდ ბირჟიდან, ასევე იყენებენ რეკლამას და რეპუტაციას. ორგანიზებულ ბაზარზე ხარჯების ეკონომია შესაძლებელია მოთხოვნისა და მიწოდების კონცენტრაციის მეშვეობით, რის შედეგად ჩქარდება ინფორმაციის ცირკულაცია და ინტენსიურად მიმდინარეობს ფასების გამოთანაბრება.

კონტრაგენტის ოპოტუნისტული ქცევის თავიდან აცილების დანახარჯების შემცირებისთვის გამოიყენება ეკონომიკური აგენტის საზოგადოებრივი შეფასება ოპოტუნისტის საქმიანი ეთიკის მახასიათებლის გარშემო, როცა ეს მენარმეს ეხება.

სპეციალიზაციის და გაცვლითი ოპერაციების ინტენსიურობის პირობებში მნიშვნელოვანია ანგარიშსწორების დანახარჯების მინიმიზაცია. ეს მასობრივ პროცესებთანაა დაკავშირებული. ამ დანახარჯების შემცირების მთავარი გაზაა საბანკო სისტემის მაღალსპეციალიზებული მომსახურების

უზრუნველყოფა.

გაზომვების დანახარჯების შემცირებასთან დაკავშირებით უნდა ითქვას შემდეგი. მინიმიზაცია შეიძლება შეეხოს გაზომვების ორივე სახეობას ფიზიკურსა და სამართლებრივს. გასაცვლელი დოვლათის ხარისხობრივი მახასიათებლების გაზომვათა ტრანსაქციულ დანახარჯების მინიმიზაციის გზები დაკავშირებულია ფულის, როგორც ანგარიშსწორების საყოველთაოდ მიღებული საშუალების, გამოყენებასთან, რაც გარანტირებულია სახელმწიფოს ძალაუფლებით ან ეკონომიკურ სუბიექტთა სამეურნეო ტრადიციით, ჩვევებით.

კონტრაქტების დადების დანახარჯები, რომლებიც ტრანსაქციული დანახარჯების დიდი ნაწილს შეადგენს, შეიძლება დაექვემდებაროს მინიმიზაციას სანარმოში ძლიერი იურიდიული სამსახურის არსებობის შედეგად, რომელსაც შესწევს უნარი ყოველმხრივ ასახოს და დაიცვას აგენტების ინტერესები მრავალპლანიანი საერთო თუ სპეციალიზებული კონტრაქტების შემუშავებისა და შესრულებისას. რაც უფრო დეტალურად, ხარისხიანადაა კონტრაქტი შედგენილი, მით უფრო ნაკლებია ოპორტუნისტული ქცევების ალბათობა.

შემდეგ უაღესად მნიშვნელოვანია საკუთრების უფლების დაცვის დანახარჯთა ეფექტიანობა და მათი მონიმიზაცია ამ უფლებათა დაზიანების გარეშე. საკუთრებითი უფლებები მასობრივი მოვლენაა. იგი ნებისმიერ ეკონომიკურ სუბიექტს ეხება. აცილებელია მათი დაცვის სრულად უზრუნველყოფა. ამასთან, ერთი სუბიექტის საკუთრებითი უფლებების დაცვა არ უნდა აზიანებდეს მეორისას. საერთოდ, ამ უფლებათა დაცვის აუცილებლობა იქიდან წარმოიშობა, რომ არსებობს ერთი უფლებათა გადჭარბების ან ერთი მიერ მეორის უფლების მითვისების შესაძლებლობა. ამდენად საჭირო ხდება მისი აღკვეთა სხვადასხვა სანქციების გამოყენებით.

საკუთრების უფლებათა დაცვის და მათი სპეციფიკაციის ხარჯების შემცირება მიმართულია პარტნიორული დამოკიდებულების თვალსაზრისით კონტრაქტების გრძელვადიანი შედეგისაკენ. ამ ხარჯების მინიმიზაციის მნიშვნელოვანი ფაქტორია თვით ეკონომიკური აგენტების ზნეობრივი ქცევა, სამართლებრივი ნორმებისადმი პატივცემვა, კანონმორჩილება, რაც შეამცირებს დარღვევებს საკუთრებისადმი დამოკიდებულებაში, ამ უფლების შელახვის შემთხვევებს. ცხადია, საკითხი ამით არ ამოიწურება. იგი შეიძლება უზრუნველყოფილი იყოს სამართლებრივი სამსახურების სისტემის სრულყოფისკენ მიმართული ღონისძიებებით, რაც უმთავრესად სახელმწიფოს პრეროგატივაა.

საგრძნობი შედეგი შეიძლება მოგვცეს ოპორტუნისტული ქცევის აღკვეთის დანახარჯების შემცირებამ. ღონისძიებები უნდა იქნეს მიმართული როგორც შინა, ისე გარე ოპორტუნისტული ქცევის აღკვეთის ხვედრითი ხარჯების მინიმიზაციისკენ. რამდენადაც შინა ოპორტუნისტული მოქმედებები გამომდინარეობს თვით სანარმოს (ორგანიზაცი-

ის) თანამშრომლებისგან, ამ ხარჯების მინიმიზაცია შესაძლებელია კადრების სწორად შერჩევით, კადრებთან მუშაობის მაღალი პროფესიონალიზმით, ასევე მაღალი მორალური თვისებებით. საგულსხმოა სწორი ეკონომიკური და მორალური სტიმულების როლი, სანარმოსა და თანამშრომელთა ინტერესების შესაბამისობის დაცვის საკრედიტო და იურიდიული სამსახურის გაუმჯობესება.

უნდა შევნიშნოთ, რომ ტრანსაქციული დანახარჯების მინიმიზაცია არ შეიძლება იყოს თვითმიზანი. ის უნდა ხდებოდეს ამ დანახარჯების ეფექტიანობის ამაღლების პირობებში, ე. ი. ტრანსაქციული სიკეთის ერთეულზე მათი შეცირებით.

ტრანსაქციულ საქმიანობის გაფართოება და მისი დანახარჯების მოცულობის ზრდა საქონლისა და მომსახურების წარმოებისა და გასაღების, განაწილების, საერთო ხარჯების შემცირების ერთერთი პირობაა. ამდენად აუცილებელია ტრანსაქციული დანახარჯების მინიმიზაციისადმი კომპლექსური მიდგომა. ამ ხარჯების სუბოპტიმალური, ცალმხრივი ეკონომია შესაძლებელია დაკავშირებული იყოს რიგ უარყოფით შედეგებთან ეკონომიკური აგენტებისა და სახელმწიფოსთვის, ხელს უშლიდეს დოვლათის წარმოების გაფართოებას, ხარისხის გაუმჯობესებას. ამდენად ტრანსაქციული დანახარჯების შემცირების ღონისძიებები უნდა იყოს დასაბუთებული მოკლევადიანი და გრძელვადიანი შედეგების საფუძველზე. ინსტიტუციური თეორიის დასკვნა ამ მხრივ გამოიხატება ინსტიტუციური სფეროს გაფართოებისა და სრულყოფის, საერთო დანახარჯების ზრდის აუცილებლობაში მათი ხვედრითი სიდიდის მინიმიზაციის პირობებში, ანუ ეფექტიანობის ზრდაში.

არანონორული პროცესების ანალიზის მეთოდები

თავიდან საჭიროა გავარკვიოთ, თუ რას გულისხმობენ არანონასწორულ პროცესებში და რა ადგილი აქვს მათ ეკონომიკაში, როგორია მათ მიმართ ეკონომიკური მეცნიერებისა და პრაქტიკის დამოკიდებულება. თეორიისა და პრაქტიკისათვის ამ მხრივ მეტად მნიშვნელოვანია შემდეგი საკითხები: ეკონომიკის ბუნება პროცესების შინაგანი კავშირებისა და დაბალანსებულობის თვალსაზრისით; ის, თუ რამდენად არის პროცესები ეკონომიკაში შეწონასწორებულ, დაბალანსებულ მდგომარეობაში; რა მნიშვნელობა აქვს წონასწორობას, არის ის აუცილებელი თუ არა; რა ფაქტორები მოქმედებს წონასწორობაზე თუ უწონასწორობაზე; რა როლი აქვს ადამიანის ქცევის ხასიათს, არის თუ არა ის რაციონალური; როგორ მოქმედებს ეკონომიკაზე, მაგალითად, ეკონომიკური ზრდაზე ამ პროცესის პირობათა ხასიათი; რა გავლენას ახდენს ინდოგენური და ეგზოგენური ფაქტორები, კერძოდ ინსტიტუტები, ეკონომიკურ პროცესებზე. ამის შემდეგ უნდა გავარკვიოთ, თუ როგორაა ასახული ეს პროცესები მეცნიერებაში, ანალიზის რა ძირითადი მეთოდები გამოიყენება არანონასწორული პრო-

ცესების შესწავლისა და შეფასებისთვის.

თავიდან აქ აღსანიშნავია ნეოკლასიკური სინთეზის მიდგომა ეკონომიკური პროცესებისადმი, რაც გულისხმობს ძირითადად ბუნებრივი პროცესების ანალოგიურად მათ წონასწორობის მდგომარეობაში განხილვას. ნეოკლასიკური სინთეზის ფარგლებში მოკლევადიან პერიოდში ასეთი პროცესები აღინერება შედარებითი სტატიკის მეთოდის საშუალებით, ხოლო გრძელვადიანი პერიოდისთვის ეკონომიკური ზრდის წონასწორობის მოდელით. ყურადღების გარეშეა არაწონასწორობის პროცესები ან მათ ანალიზს მეტად მცირე ადგილი ეთმობა.

ახალმა ინსტიტუციურმა მიდგომამ ეს ცოდნა ეკონომიკის შესახებ ეჭვქვეშ დააყენა. განვითარების პროცესის ანალიზისადმი ამ მიდგომების საფუძველზე ეკონომიკა საერთოდ განიხილება როგორც სისტემა, რომელიც ძირითადად მყარ არაწონასწორობის მდგომარეობაში იწყობა, მისი განვითარება კი არის მოძრაობა არაწონასწორობის მდგომარეობიდან წონასწორობის მდგომარეობაში გადასვლისაკენ და ამ ეტაპების მონაცვლეობა. მაშასადამე, სტაბილური წონასწორობა ეკონომიკაში არ არსებობს, იგი იშვიათობაა, ხოლო ნორმალური მდგომარეობაა არაწონასწორობა. მართლაც, პრაქტიკაზე დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ წონასწორობის ფასების მოთხოვნამინოდების მოდელი თეორიული კონსტრუქციაა, ის ზუსტად არადროს ხორციელდება. რესურსების განაწილება დარგებსა და ტერიტორიულ ერთეულებს შორის პროპორციული არაა. შრომის ანაზრაურება მოთხოვნამინოდებით ნაკლებად განისაზღვრება, აქ სხვა ფაქტორების მოქმედება საგძრძნობია. ადამიანების მოთხოვნებებისა და საბაზრო მოთხოვნის ურთიერთდმოკიდებულებაში წონასწორობის დარღვევა აშკარად შეიმჩნევა და ა.შ. ეკონომიკური ადამიანის არსებული მოდელი შორდება რეალურს, რაციონალურობა ადამიანებს არასაკმარისად ახასიათებთ. ნეოკლასიკური მოდელის ეკონომიკა ფაქტობრივად აშკარად განსხვავებულია სინამდვილისაგან.

კიდევ უფრო შორს მიდის, მაგალითად, ვ. კ. ნუს-რატულინი, როცა იგი გაფართოებული კვლავწარმოების პროცესის გახილვისას გამოდის შემდეგი პოსტულატებიდან:

ა) ეკონომიკაში არ არსებობს სხვადასხვა საქონელმწარმოებლის მიერ წარმოებული ერთი და იმავე საქონლის წარმოების ტოლი დანახარჯები;

ბ) საბაზრო ფასი არაა ერთობლივი მოთხოვნისა და ერთობლივი მიწოდების დამთხვევის შედეგი, ყოველი საბაზრო ფასი ყალიბდება საქონლის გამყიდველსა და მყიდველს შორის ინდივიდუალური აქტის საფუძველზე, რაც შეესაბამება ურთიერთსარგებლიანობის შესახებ მათ ინდივიდუალურ შეთანხმებას.

გ) ეკონომიკაში არსებობს საცალო ფასების უსასრულო დინამიკური მრავალფეროვნება, რომლებიც არამც და არამც არ მიისწრაფის ერთი დონისაკენ, ე.ი წონასწორობისკენ. ამდენად ეკონომიკაში შეუ-

ძლებელია არსებობდეს საბაზრო ფასების წონასწორობა.⁵

ეს შეხედულება, ვფქრობთ, გადაჭარბებულია. ჯერ ერთი, წონასწორობაში არ უნდა ვიგულისხმოთ სრული ტოლობა, ეკონომიკური სიდიდეების თანაბრობა; მეორე, ის, რომ ერთიდაიმავე საქონლის მწარმოებელთა დანახარჯებში პრაქტიკულად ყოველთვის დიდი განსხვავებაა, არაა სწორი. ასეთი წარმოდებები კონკურენციულ პირობებში ვერ იარსებებს. არც ისაა სწორი, რომ ფასები არ მიისწრაფის გათანაბრებისკენ, თუმცა სრული გათანაბრება არ ხდება. ეს კარგად ჩანს პრაქტიკიდან. მაგალითად, ბეზინის საცალო ფასი ქვეყნის ბაზარზე დაახლოებით თანაბარია, რაც ცნობილია ყველასთვის. ასეა სხვა საქონელთა მხრივაც.

ამრიგად, საკითხი დგას ეკონომიკური თეორიის მაინსტრუქციის რეკონსტრუქციის შესახებ. მეცნიერებაში არაწონასწორობის პროცესების ანალიზის თანმიმდევრული თეორია ჯერ კიდევ არაა ჩამოყალიბებული, საკმარისად დამუშავებული მეთოდები არ არსებობს. ამასთან, ცალკეული იდეები, რომელთაც შეიძლება ანალიზი დაეყრდნოს მოიპოვება თვით წონასწორობის თეორიის ფუძემდებელ ავტორებთან ლ. ვალრასთან ა. მარშალთან, ვ. პარეტოსთან, უ. ჯევენსთან და სხვებთან. საერთო წონასწორობის კონცეფცია, რომელიც შეიმუშავა ლ. ვალრასმა ფართოდ დომინირებდა ეკონომიკურ თეორიაში, მაგრამ ვალრასის მოდელი, უ. ბ. სეის მოთხოვნისა და მიწოდების ტოლობისაგან განსხვავებით, გულისხმობდა კერძო ბაზრებზე უწონასწორობის არსებობასაც. ამ შემთხვევაში წონასწორობის დარღვევაზე რეაგირებას ახდენს პროცესები, რომლებიც მას ეწინააღმდეგება. უფრო მნიშვნელოვანი ამ მხრივ არის ჯ. კეინზის, მ. ფრიდმენის, დ. მაკლოკის ი. შუმპეტერის მოსაზრებები. ეს პრობლემა ამა თუ იმ ზომით და კუთხით წამოწეული იყო ჯ. ჰიკის, უ. რიკის, ჰ. შულცის, ჰ. კასელის, ი. კორნაის, ტ. სარჯენტის, ლ. ლუკმანის, ე.პ. ბაროს ჰ. გროსმანის, ვ. ბაუმოლის დ. ჰარისის და სხვათა მიერ. მის გარშემო კვლევებში გარკვეული წვლილი შეიტანა პ. სამუელსონმა. მათემატიკური ფორმულირება არაწონასწორობის პროცესებმა მიიღო რ. ფიშერის, ტ. კუპმასის, ნ. კალდორის, ჯ. მარშაკის, ი. ტინბერგენის შრომებში. ამასთან, მათში არაწონასწორობის პროცესების პირდაპირი ანალიზი ნაკლებადაა მოცემული.

ამრიგად, შეიძლება აღინიშნოს, რომ არაწონასწორობის პროცესების ანალიზის განვითარებაში გარკვეული მიღწევები არსებობს, თუმცა ეს მიმართულება ჯერ კიდევ საჭიროებს შევსებასა და შემდგომ გამდიდრებას.

წარმოების დაქვეითების, უმუშევრობის, ეკონომიკური რყევების პროცესებმა, განსაკუთრებით მე20

5 Нусратуллин В.К. Неравновесная экономика: теория и приложения (зарубежное издание): Монография. Deutschland, Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2011. 478 с.

საუკუნის 30-იან წლების მსოფლიო მასშტაბის ეკონომიკურმა დეპრესიამ, ფაქტობრივად ნგრევით-მა მოვლენებმა, რაც ეკონომიკის ძირითად დარგებს მოედო მსოფლიოს განვითარებულ ნაწილში, ცხადყო, რომ მათი ახსნა უნდა მოხდეს საბაზრო უწონასწორობის პოზიციიდან. ეს ასევე ეხება პოსტსოციალურტურ ქვეყნებს, სადაც 90-იან წლებიდან დაწყებული ეკონომიკაში არნახული არასტაბილურობა და დაქვეითება, შესაბამისი გართულებების თანხლებით, სწორედ მაკროეკონომიკის წონასწორობის მკვეთრ და მრავალმხრივ დარღვევაში გამოიხატა. ამდენად მათი ახსნის საშუალებად უნდა ჩაითვალოს არანონასწორული ანალიზი. აღნიშნულიდან გამომდინარე, არანონასწორული პროცესების თეორია ონტოლოგიურ შინაარსს იძენს.

ამ მიმართულებით ჩატარებული მუშაობა გარკვეულ შედეგებს უკვე იძლევა.

არსებობს მოსაზრება, რომლის მიხედვით არანონასწორული პროცესების ანალიზში ძირითად საკითხებად უნდა გამოიყოს:

- არანონასწორული პროცესების მეცნიერული განსაზღვრება;
- არანონასწორული პროცესების, როგორც ადამიანთა მოთხოვნილებების ცვლილებისადმი ობიექტური მისწრაფების ფუნქციის შედეგის, განხილვა;
- არანონასწორული პროცესების გაზომვა;
- არანონასწორული პროცესების თავისებურება მაკროდონეზე;
- მაკროგენერაციის ცნება, მაკროგენერაციის პროდუქტიული ტრაექტორია;
- რეალური და ნომინალური მოთხოვნა;
- რეალური და ნომინალური მიწოდება;
- დისიპაციური სტრუქტურები;
- მაკროგენერაციის რეტროსპექტილი ევლუციურ მოდელი;
- მოდელირება არანონასწორული დინამიკის პირობებში.

ერთ-ერთ მეთოდად, რომელი არანონასწორული ეკონომიკური პროცესების ანალიზისათვის შემოთავაზებულია, გვევლინება იტერაციის მეთოდი. მისი მეშვეობით აგებენ რეალური სექტორის ალტერნატიულ მოდელს, რომელიც გამოიყენება როგორც წონასწორობის, ისე არანონასწორობის მახასიათებლების ანალიზისთვის.

იტერაციის მეთოდი მდგომარეობს ნეოკლასიკურ სინთეზის ხერხების შეერთებაში დინამიური არანონასწორობის თეორიის მეთოდურ მდგომებთან, პერიოდების ანალიზში თანამედროვე რაციონალიზმის ინსტიტუციური მიმართულების დებულებათა გამოყენებით. ამ მეთოდის საშუალებით ვარაუდობენ თანამედროვე მაინსტრიმის შესაძლებლობათა არსებითად გაფართოებას.

იტერაციის მოდელის საუძველზე ხდება ალტერნატიული ფორმალური მოდელის შემუშავება. მისი შესაძლებლობები არანონასწორული პროცესების ახსნის მხრივ ფართოა. კვლევის იტერაციის მეთო-

დი საშუალებას იძლევა ფინანსური ბაზრების სექტორში ავსხნათ ფულად საკრედიტო პოლიტიკის გავლენა საფინანსო სისტემაზე. ამ მიდგომით ფართოვდება IS-LM მოდელის გამოყენების შესაძლებლობები. IS-LM მოდელის მიმართ იტერაციული მეთოდის გამოყენების მეშვეობით შესაძლებელი ხდება არანონასწორული პროცესების მოდელირება, რომლებიც წარმოიშვება წონასწორობის ფისკალური და მონეტარული დარღვევების შედეგად სასაქონლო და ფინანსურ ბაზრებზე. იტერაციის მეთოდი შესაძლებლობას იძლევა ასევე მოინახოს საგადასახადო საბიუჯეტო და ფულად საკრედიტო ღონისძიებების გამოძენისა და შემუშავების საშუალება რთული მათემატიკური ანალიზის გამოყენების გარეშე.

უნდა აღინიშნოს, რომ არანონასწორული პროცესების ჩართვა რეალური ეკონომიკის ანალიზში ნათელყოფს ერთობლივი მოთხოვნისა და ერთობლივი მიწოდების ნეოკლასიკური მოდელის ლოგიკურ უსუსურობას, რომ თითქოს ფასების ცვლილებას „სხვა თანაბარ პირობებში“ შეუძლია ერთობლივი მოთხოვნის სიდიდის ცვლილება. არანონასწორული მიდგომისას შესაძლებელია მივიღოთ ეკონომიკის რეალობასთან დაახლოებული მოდელი.

აქ შეიძლება დავამატოთ მათემატიკური ელემენტების გრაფიკებისა და მოდელების გამოყენებით არანონასწორული პროცესების ანალიზის შესახებ.⁶

შეიძლება ითქვას, რომ მას საფუძველი ა. მარშალმა ჩაუყარა. როგორც ცნობილია, მან შეიმუშავა საქონლის ბაზრებზე წონასწორობის თეორიული მოდელი. ამასთან, მარშალი თვლიდა, რომ ეს მოდელი აღწერს რა ჰიპოთეზურ სიტუაციას ბაზარზე, არ იძლევა რეალური ბაზრის ფუნქციონირებისა და ფასწარმოქმნის სურათს. ის წონასწორობას ბაზარზე მიიჩნევდა პირობით და შეფარდებით სიტუაციად. ეკონომიკური ცხოვრებაში კი რეალური წონასწორობა ფაქტობრივად ვერ მიიღწევა. ვაჭრობა ფაქტობრივად მიმდინარეობს არანონასწორული ფასებით, რადგან ირღვევა წონასწორობის პირობები: მომხმარებელთა შემოსავლებისა და წარმოების ფაქტორების სტაბილურობა. ასეთია მარშალის აზრი. აქედან ცხადია, რომ ა. მარშალის მოძღვრებაში ძვეს არანონასწორული პროცესების ანალიზის იდეა.

ჰიკსმა გააფართოვა მარშალის თვალსზრისი. მან გამოიკვლია მარშალის მიერ დასახელებული წონასწორობის დარღვევის პირობები და წარმოადგინა არანონასწორობის თავისი ანალიზი.

არანონასწორობის ანალიზის ერთერთი ნიმუშია კლაუერისა და ლეიონჰუფერუდის არანონასწორობის მოდელები. ანალიზის კლაუერის მოდელი ძირი-

6. დაწვრილებით ამ მოდელის შესახებ იხ. B.E. Маневич *Эволюция неравновесного анализа. Экономика и математические методы.* 2007. № 1.

თადად შეეხება არანონასწორობას შრომის ბაზარზე. ის იხილავს არანონასწორული ფასების, რომლებითაც ტრანსაქციები სრულდება, მნიშვნელობას შემოსავლებისა და საბაზრო ნონასწორობის თეორიაში. ლეიონჰუფერუდი შრომის ბაზარზე არანონასწორობის წარმოშობის მიზეზებს სასაქონლო ბაზარზე არანონასწორობაში ეძებს.

ასევე არანონასწორობას ეხება შრომის ბაზრის მიხედვით პატივკინის მოდელი.

დაბოლოს, აღსანიშნავია ბაროუსა და გროსმანის მცდელობა ჩამოაყალიბონ უწონასწორობის საერთო (ვალრასის საერთო წონასწორობის მოდელის საპირისპირო) მოდელი. იგი არის ეკონომიკაში საერთო უწონასწორობის ასახვის მცდელობა. ეს მოდელი წარმოადგენს შრომისა და საქონლის ბაზარზე უწონასწორობათა მოდელების ერთგვარ სინთეზს.

ინსტიტუტები როგორც განსაკუთრებული ეკონომიკური რესურსი

ინსტიტუტები საზოგადოების ცხოვრების დიდმნიშვნელოვანი ნაწილია თავის ადგილითა და როლით. ეს გამოიხატება მათ გავლენაში ინდივიდების, კოლექტივებისა და მთლიანად საზოგადოების ქცევებზე, მათ ზემოქმედებაში ცხოვრების წესზე, ხასიათზე, ადამიანთა ურთიერთობებზე, საქმიანობის შედეგებზე, მათ შორის ეკონომიკურ სარბიელზე, საბოლოოდ ცხოვრების მოწყობაზე და კეთილდღეობის დონეზე.

საზოგადოების ცხოვრებაში ინსტიტუტების როლთან დაკავშირებით უმნიშვნელოვანესი მომენტებია წარმოების ფაქტორების ბუნება, მოქმედების ხასიათი. ინსტიტუტები წარმოგვიდგება როგორც ნორმების, იდეების, „თამაშის წესების“ (ნორტი), იძულების ინსტრუმენტებისა და მექანიზმების ერთიანობა, ქცევის სტერეოტიპები. სწორედ მათი დანიშნულებაა რაც შეიძლება გაზარდონ საზოგადოების დოვლათის შექმნის რესურსების პოტენციალი.

უშუალოდ ისინი არ წარმოადგენენ მატერიალურ ძალებს, მოქმედებენ ადამიანთა და დოვლათის შექმნის სხვა ფაქტორების მეშვეობით. ამასთან, მათი მოქმედების ძალა დაკავშირებულია ადამიანისეული და მატერიალურტექნიკური რესურსების გამოყენებასთან. ეს, ერთი მხრივ. მეორე მხრივ, წარმოების რესურსების პოტენციალი მნიშვნელოვნადაა განპირობებული მათი მოქმედების მასშტაბებითა და ეფექტიანობით.

ინსტიტუტების გავლენა ცხოვრებაზე და, კერძოდ ეკონომიკაზე, ორგვარია; პოზოტიური და ნეგატიური. ეს ორგვარობა დამოკიდებულია მათ კონკრეტულ შინაარსზე და ასევე გამოყენების ხასიათზე, მიმართულებაზე. მაგალითად, ტრადიციების, ადათ ჩვევების გავლენა ცხოვრების წესზე, თუნდაც ეკონომიკურ საქმიანობაზე დადებითია მაშინ, როცა ისინი ხელს უწყობს ზნეობრივ მოქმედებას, შრომისმოყვარეობას, მეგობრულ ურთიერთობებს

ადამიანებს შორის და სხვა. მაგრამ მათ შეიძლება დაამუხრუჭონ დადებითი ქცევა, ზიანი მოუტანონ ადამიანებსა და საზოგადოებას, როცა, მაგალითად, ადამიანებს შორის ვრცელდება და მკვიდრდება ნეგატიური ჩვევები: ანგარება, სიძუნწე, მოხმარებლური მიდგომა კეთილდღეობისადმი, არაჯანსაღი მეტოქეობა და სხვა. განსაკუთრებით დიდია სახელმწიფოს, პოლიტიკის როგორც დადებითი, ისე უაროფითი როლი ეკონომიკის მიმართ. რაზეც ქვემოთ ვიმსჯელებთ.

მაკროეკონომიკურ დონეზეც დამოკიდებულება სოციალურ და პოლიტიკურ ინსტიტუტებსა და ეკონომიკას შორის თვალსაჩინოა, რაც არ უნდა მიჩქმალონ ისინი მეცნიერებისა და პოლიტიკის ცალკეულმა წარმომადგენლებმა. ინსტიტუტების არსებობა, ჰუმანური ურთიერთობები ფირმის შიგნით, მუშაკთა პასუხისმგებლობა, დაინტერესება ფირმის წარმატებული საქმიანობის ერთერთი არაეკონომიკური, მაგრამ საყურადღებო პირობაა. პირიქით, მუშაკთა ოპორტუნიზმი, წამგლეჯობა, უპასუხისმგებლობა და სხვა უარყოფითი ქცევა და თვისება ფირმებს, მთელ საზოგადოებას დიდ დანაკარგებს უქადის, განსაკუთრებით მაშინ, როცა ეს ნეგატიური მოვლენები ფართოდაა გავრცელებული.

ამრიგად, ინსტიტუტები უწინარესად უნდა წარმოვიდგინოთ როგორც საზოგადოებრივი სიკეთე, რომელსაც მნიშვნელოვანი წვლილი შეაქვს ცხოვრების გაუმჯობესებაში მოწესრიგებით, ადამიანთა სარგებლობის მომტანი ქცევებით.

ინსტიტუტები მოქმედების წესის მიხედვით, დაიყოფა სახეებად: ფორმალურ და არაფორმალურ ინსტიტუტებად. ფორმალური ინსტიტუტებია კონსტიტუცია, კანონები, ინსტრუქციები და სხვა. იგი მოიცავს პოლიტიკურ, ეკონომიკურ, წესებს, ასევე კონტრქტებს. არაფორმალურ ინსტიტუტებად წარმოგვიდგება ადათჩვევები,

ეთიკის ნორმები, კულტურული, იდეოლოგიური იმპერატივები და სხვა. საზოგადოებაში ჩამოყალიბებული ქცევის წესების იერარქია შეიძლება წარმოვიდგინოთ ადათჩვევებით დაწყებული და კონსტიტუციით, საკანონმდებლო აქტებით, საკანონმდებლო განკარგულებებითა და დადგენილებებით დამთავრებული სისტემით. მათში დიდ ადგილს იკავებს ინდივიდუალური აქტები, სხვადასხვა დონის კონტრაქტები, რომლებიც საქმიანობისა და მოქმედების აუცილებელ მოთხოვნათა ერთობლობად გვევლინება.

განასხვავებენ „მკაცრ“ და „რბილ“ ინსტიტუტებს, რომელთა ურთიერთქმედების ფორმები გავლენას ახდენს მათ როლზე ადამიანთა ქცევის ჩამოყალიბებაში.

საგულისხმოა ინსტიტუტების წარმოშობის წყაროები და ხასიათი. ზოგადად ისინი ბიოლოგიური და სოციალური წარმოშობისაა, თუმცა მეცნიერებაში ამ ორი საფუძვლის ადგილის საკითხი სადავო იყო და რჩება კონკრეტული შინაარსის მიხედვით.

საზოგადოებრივი ინსტიტუტების, საერთოდ, რო-

გორც საზოგადოებრივი პროცესების რესურსის წყაროს, მოქმედება რეალიზდება მათ ფუნქციებით. ამ უკანასკნელთ მიეკუთვნება:

ჯერ ერთი, საზოგადოებრივ ურთიერთობათა კვლავწარმოება და განმტკიცება. თითოეული ინსტიტუტი გამომუშავებული წესებისა და ნორმების საფუძველზე ამკვიდრებს საზოგადოების წევრთა ქცევის სტანდარტებს;

მეორე, რეგულაციური ფუნქცია. იგი გამოიხატება საზოგადოების წევრებს შორის ურთიერთდამოკიდებულების რეგულირების უზრუნველყოფაში ქცევის შაბლონების შემუშავებითა და მათი მოქმედების რეგლამენტაციით;

მესამე, ინტეგრაციული ფუნქცია, რაც მდგომარეობს საზოგადოებრივი ჯგუფების ურთიერთდამოკიდებულებისა და ურთიერთპასუხისმგებლობის უზრუნველყოფაში;

მეოთხე, ტრანსლაციური ფუნქცია. ესაა სოციალური გამოცდილების გადაცემა, არსებულ ფასეულობებთან, ნორმებთან, როლებთან ადამიანთა შესისხლბორცება.

ეს ზოგადი ფუნქციები კონკრეტდება ცალკეულ სფეროებში, მათ შორის ეკონომიკაში. მათი შესრულების შედეგებში გამოვლნდება ინსტიტუტების რესურსული პოტენციალი და მისი გამოყენების შედეგები. ისინი მნიშვნელოვანწილად განსზღვრავენ ეკონომიკის მდგომარეობას.

აღნიშნული ფუნქციების მნიშვნელოვანი შედეგია განუსაზღვრელობის შემცირება, როგორც ინსტიტუტების არსებობის გამოვლინება. ამის შედეგად წარმოიქმნება ტრანსაქციათა სხვადასხვა, როგორც ეკონომიკური, ისე სოციალური სიკეთე, რამდენადაც სწორედ ინდივიდების თუ კოლექტივების გადანყვებილებათა და საქმიანობის მომავალი შედეგის განუსაზღვრელობა წარმოშობს მრავალ დანაკარგს.

ინსტიტუტების რესურსული პოტენციალის პირობათა შორის აღსანიშნავია მათი მოქმედების მექანიზმი. იგი განსხვავებულია ფორმალური და არაფორმალური ინსტიტუტებისთვის, ასევე საზოგადოების სტრუქტურის, კულტურის დონის, პოლიტიკური და ეკონომიკური სისტემების მიხედვით და სხვა. ისინი შეიძლება ხასიათს მიხედვით იძულებით, შემზღუდავ (კანონებზე, საერთოდ სამართლებრივი აქტებზე და ა.შ.) და არაძალადობრივ (შეგნებაზე, აღზრდაზე და სხვა) ორიენტირებულ ნორმებად დავყოთ. ეს ნორმები კონკრეტული შინაარსითა და შედეგებით ხასიათდება.

ინსტიტუტებს სისტემურობა ურთიერთშემავსებლობა (კერძო საკუთრება + დემოკრატია) და ურთიერთშენაცვლებდობა (ლეგალური სამართალ-დაცვა, არალეგალური რეკეტი) ახასიათებს.

შევჩერდეთ ინსტიტუტების როლზე ეკონომიკაში. დღეისათვის პრაქტიკა სავსებით ნათლად ადასტურებს ინსტიტუტების მნიშვნელოვან გავლენას ეკონომიკურ პროცესებზე, ეკონომიკის ფუნქციონირებაზე, განვითარებაზე. ეს საერთოდ აის-

ნება იმით, რომ ეკონომიკა ადამიანთა საქმიანობის პროდუქტია, ის ატარებს ადამიანის, მის ქცევის ნიშანთვისებებს. ყოველგვარი ეკონომიკური ფენომენის ახსნის ამოსავალი სწორედ ადამიანთა ნიშანთვისებებსა და ქცევებში უნდა ვეძებოთ.

ამასთან, ეკონომიკურ მეცნიერებაში დღესაც კი აზრთა მკვეთრი სხვადასხვაობა არსებობს ეკონომიკის ფუნქციონირებაში სახელმწიფო ინსტიტუტის როლისა და მონაწილეობის გარშემო. დავა ამ საკითხზე წარმოიშვა ეკონომიკური მეცნიერების ჩამოყალიბების ადრეული ეტაპიდან. იგი ძირითადად შემდეგ ასპექტებს შეეხება: ეკონომიკაში სახელმწიფოს, როგორც სუბიექტის, მონაწილეობას; ეკონომიკის რეგულირებაში სახელმწიფოს როლს; ეკონომიკაზე სახელმწიფოს გავლენის ზომებს; ეკონომიკისა და სახელმწიფოს ურთიერთობათა ფორმებს.

ზოგადად ამ დავის მთავარი საკითხია ის, ჩაერიოს თუ არა სახელმწიფო ეკონომიკის რეგულირებაში, რა ზომით და რა შედეგს გვაძლევს ასეთი ჩარევა. მაშასადამე, საკითხი ეხება იმას, ეკონომიკა საზოგადოების ცხოვრების ავტონომიური, სახელმწიფოსაგან დამოუკიდებელი სფეროა თუ არა; სახელმწიფო უნდა გამოდიოდეს თუ არა ეკონომიკურ სუბიექტად; რა ფუნქციები ეკისრება სახელმწიფოს ეკონომიკის მიმართ; შესაძლებელია თუ არა წარმოვიდგინოთ ეკონომიკა ცალკე და სახელმწიფო ცალკე?

ეს თეორიული დავაა, მაგრამ თვით პრაქტიკამ, მისმა საჭიროებებმა აუცილებლობით ჩამოაყალიბა ეკონომიკისა და სახელმწიფოს ურთიერთდამოკიდებულების ტიპები. ეს ტიპები განიცდიდა იდეოლოგიის, პოლიტიკური სუბიექტებისა და სისტემების გავლენას. ამასთან, ცხადი იყო ეკონომიკისა და სახელმწიფოს ურთიერთდამოკიდებულების გარდუალობა.

მიუხედავად ეკონომიკური თეორიის ცალკეული სკოლების, მათ შორის ნეოკლასიკური სკოლის შეხედულებათა მიერ ინსტიტუციური ფაქტორის უგულებელყოფისა, რაზეც ზემოთაც აღინიშნა, მეცნიერება, განსკუთრებით ბოლო ხანებში, ინტენსიურად იკვლევს სახელმწიფოს ფაქტორის გავლენას ეკონომიკაზე. ამ მხრივ მთავარი ადგილი კლასიკურ ინსტიტუციონალიზმსა და ნეოინსტიტუციონალიზმს ეკუთვნის.

პრობლემა იმაშია, თუ როგორი ურთიერთდამოკიდებულებაა სახელმწიფოსა და ეკონომიკას შორის საუკეთესო, ყველაზე სასარგებლო საზოგადოებისა და ეკონომიკური სუბიექტებისთვის, როდის შეასრულებს ეკონომიკა ყველაზე უკეთ თავის დანიშნულებას ემსახუროს საზოგადოების ყველა წევრის კეთილდღეობას, თანაც შერჩევითობის გარეშე. ეს, ერთი მხრივ. მეორე მხრივ, დგას საკითხი, თუ როგორ შეასრულებს სახელმწიფო თავის დანიშნულებას, რომ იგი მაქსიმალურად უწყობდეს ხელს აღნიშნული ტიპის ეკონომიკის არსებობას.

ასევე, ეკონომიკის ინსტიტუციურ ფაქტორზე მსჯელობისას დღეისათვის არ შეიძლება შემოვი-

ფარგლოთ სახელმწიფოს, პოლიტიკის როლით, აუცილებელია სხვა ინსტიტუციების გავლენა გავითვალისწინოთ. საზოგადოების ინსტიტუტები ადათრევენ, ადამიანთა მიდრეკილებები, კულტურა, საზოგადოებრივი (სამოქალაქო) ორგანიზაციები, მათ შორის პროფესიული კავშირები და სხვა სახელმწიფოსთან (ხელისუფლებასთან) ერთობლივად მოქმედებენ ეკონომიკის რეგულირების სფეროში. მათი როლი და მოქმედების წესი განსხვავებულია. ამასთან, არ შეიძლება იმისი უგულებელყოფა, რომ ყველაზე დიდი, განსაკუთრებული როლი ეკონომიკის ფუნქციონირებასა და განვითარებაში, აღნიშნულ ინსტიტუტებს შორის, მაინც სახელმწიფოს, პოლიტიკის ფაქტორს ეკუთვნის. მართლზომიერია ვთქვათ, რომ სახელმწიფოს ეს როლი განსაკუთრებული ეკონომიკური რესურსია თავისი ძალით, შინაარსითა და შედეგიანობით.

ეკონომიკური მეცნიერების, როგორც ეკონომიკური საქმიანობის საფუძვლების, შესწავლის, შემეცნებისა და ნორმატიული დებულებების შემუშავების სფეროში მთავარი რგოლის, დანიშნულება საქმიანობის მიმართულებებისა და შინაარსის შემეცნებასა და განსაზღვრაში, საზოგადოებისათვის, მთავრობებისათვის რეკომენდაციების მიწოდებაში მდგომარეობს. იგი ემყარება პრაქტიკის მოთხოვნას და გავლენას, ასევე მათი ასახვის შესაძლებლობას, შემუშავებული თეორიის, ცოდნის, ნორმატიული დებულებების ადეკვატურობას. ეს განაპირობებს აღნიშნულ საკითხებზე მეცნიერების მნიშვნელობას, ამ უკანასკნელის შესაბამისობას მოთხოვნებისადმი, პრაქტიკაზე გავლენის ზომას, ეფექტიანობას.

პოლიტიკური (სახელმწიფო) ინსტიტუტების როლი მოკლედ შეიძლება წარმოვიდგინოთ იმით, რომ თანამედროვე ეკონომიკის ფუნქციონირება მათ გარეშე სრულიად შეუძლებელია. ავიღოთ, მაგალითად, საკუთრებისა და პიროვნების დაცვის ფუნქცია, რასაც სხვა ვერცერთი ინსტიტუტი ვერ შეასრულებს. მართალია, ზნეობის ნორმები, კერძო სადამცველო სტრუქტურა ამ საქმეში ერთერთ აქტიურ ძალად შეიძლება გვევლინებოდეს, მაგრამ სახელმწიფოს სამართლებრივი ბაზის, სამართალდამცავი ორგანოების არსებობის გარეშე მათი მოქმედება ვერ შედგება, მას სათანადო შედეგი არ ექნება. ეს ფუნქცია ისტორიულად ჩამოყალიბდა. აქ ხელისუფლება, სახელმწიფო ეკონომიკის ხელშეწყობა ფაქტორად, რესურსად გვევლინება, რასაც ქმნის ადამიანისეული ფაქტორებისა და მატერიალურ-ფინანსური რესურსების გამოყენება.

ადვილი გასაგებია, რომ ეკონომიკის საკანონმდებლო ბაზის, სუბიექტების ქცევის წესების გარეშე, რომელთაც სახელმწიფო შეიმუშავებს და იცავს, ეკონომიკაში სრული უნესრიგობა და ქაოსი დაისდგურებდა, სადაც ვერავითარი დოვლათი ვერ შეიქმნება. ამასთან მნიშვნელოვანია, თუ როგორ ასრულებს სახელმწიფო თავის ფუნქციებს. ამაზეა დამოკიდებული ეკონომიკური წარმართებები, ზრდა

განვითარება, რასაც ცალკეული ქვეყნების მაგალითი კარგად აჩვენებს.

სახელმწიფოს ძალიანმევის, პოლიტიკური ნებისა და პრაქტიკული ღონისძიებთა გარეშე შეუძლებელი იქნებოდა საზოგადოების ბუნებრივი, ადამიანური, მატერიალური და ფინანსური რესურსების განაწილება საზოგადოების მოთხოვნილებათა შესაბამისად. ბაზრის მარეგულირებელი ფუნქციის სისუსტე, როგორც ზემოთაც ითქვა, ამ მხრივ თეორიაში ასახულია „ბაზრის ფიასკოს“ კონცეფციის სახით, რომლის მიჩქმალვა შეუძლებელია. საზოგადოებრივი საქონლის წარმოებაში სახელმწიფოს როლი შეუცვლელია. განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ამ მხრივ ფუნდამენტური მეცნიერების, კულტურის, ჯანდაცვის სისტემის განვითარების ღონისძიებებს და სხვა.

სახელმწიფო ინსტიტუტები ამ შემთხვევაში რეალურ ადამიანურ, მატერიალურ და ფინანსურ რესურსებს აქცევენ განსაკუთრებულ მწარმოებლურ ძალად, რომელიც თითქოსდა მეორადი ხასიათისაა, მაგრამ არანაკლებ მნიშვნელოვანია, ვიდრე პირველადი რესურსები. აქ ვლინდება ინსტიტუციური ფაქტორების კომპლემენტარული და სუბსტიტუციური ხასიათი, საბოლოოდ ეფექტიანობა.

ეკონომიკური ინსტიტუტები ენდოგენული ხასიათის მატარებელია. ისინი დაკავშირებულია ადამიანთა, მათი ჯგუფების ინტერესებთან, რომელიც შესაძლებელია კონფლიქტის შემცველი იყოს. ამიტომ სახელმწიფოს მოვალეობაა შეამციროს ამგვარი კონფლიქტების წარმოშობის პირობები.

საზოგადოებრივი, მ. შ. ეკონომიკური ინსტიტუტების ეკონომიკაზე ზემოქმედების ზოგად ხაზებში ასახვის თეორიულ იარაღად გამოყენებულია კოუზის თეორემა. იგი შეიძლება განვიხილოთ ამ პრობლემის გადაჭრის საფუძვლის შექმნის ერთერთ ცდად, თუმცა ის არ იძლევა ამომწურავ და ნათელ პასუხს ამ საკითხზე. ინსტიტუტები ეკონომიკის მიმართ, გარკვეული აზრით, გარე ფაქტორებია. მათი დადებითი თუ უარყოფითი გავლენა დამოკიდებულია იმაზე, თუ რა წესით მოქმედებენ, რა დანახარჯებთანაა დაკავშირებული მათი საქმიანობა. ინსტიტუტების მნიშვნელობა იმაშია, რომ მათზე დანახარჯები შედარებით მცირეა და შეიძლება შემცირდეს წარმოების ზრდისაგან დამოუკიდებლად სხვა დანახარჯებთან შედარებით. ამასთან, როგორც ზემოთ, ტრანსაქციული დანახარჯების განხილვისას ვნახეთ, მათ შემცირებას შეფარდებითი ხასიათი აქვს და არა აბსოლუტური (მცირდება ხვედრითი დანახარჯები დოვლათის შექმნაზე). ეს იმითაა გამოწვეული, რომ ისინი შეფარდებით ნაკლებადაა ადამიანური და მატერიალური რესურსების ზრდასთან დაკავშირებული, შედგენილობის გამო, თუმცა მათ გარეშე ინსტიტუტების მოქმედებას არ შეიძლება ადგილი ჰქონდეს. ამ საკითხების გარკვევის საწყისებს კოუზის თეორემაში პოულობენ.

კოუზის თეორემა, როგორც ცნობილია, შემდეგ მტკიცებას ეძღვნება: თუ საკუთრების უფლე-

ბა ნათლადაა განსაზღვრული და ტრანსაქციული დანახარჯები ნულის ტოლია, მაშინ რესურსების სტრუქტურა დარჩება უცვლელი ან ეფექტიანი იმისგან გამოუკიდებლად, იცვლება თუ არა საკუთრების უფლება. უფრო გაშლილი სახით ამ თეორემას შემდეგნაირად გადმოსცემენ (ტრანს ეგერსტონის ფორმულირება): ქვეყნის ეკონომიკური ზრდა და განვითარება ძირითადად არ არის დამოკიდებული არსებული მთვრობის ტიპისაგან, თუ ტრანსაქციის დანახარჯები ეკონომიკურსა და პოლიტიკურ სფეროებში ნულის ტოლია. ამასთან, როცა ტრანსაქციული დანახარჯები დადებითია, მაშინ ძალაუფლების განაწილება ქვეყნის შიგნით და ნორმაშემოქმედი დაწესებულებების ინსტიტუციური სტრუქტურა განვითარების უმნიშვნელოვანეს ფაქტორს წარმოადგენს.

მართალია, ამ თეორემაში ძალიან ზოგადადაა მითითებული სახელმწიფოსა და მისი შენახვის (ტრანსაქციების) დანახარჯებთან ეკონომიკის ფუნქციონირების დამოკიდებულება, მაგრამ დასმულია ამ დამოკიდებულების არსებობის სახიათის, საფუძველისა და შედეგების საკითხი. პრაქტიკა ნამდვილად ადასტურებს ეფექტიანი ხელისუფლებისა და მისი საქმანობის როლს ეკონომიკის მიმართ. კოუზის თეორემის შინაარსი მრავალმხრივია და კონკრეტული ნეოინსტიტუციონალისტთა და მათ მიმდევართა შრომებში.

ცხადია, ყოველგვარი სახელმწიფო ძალაუფლება ერთნაირ როლს არ ასრულებს ეკონომიკის ფუნქციონირებაში. ამ მხრივ ძირეული განსხვავებაა ტოტალიტარულ და დემოკრატიულ სახელმწიფოს შორის. მაგრამ განსხვავება თვით ამ ტიპებს შიგნითაცაა. ეს განსხვავებები თავს იჩენს დე ჯურე და დე ფაქტო.

უეჭველია, რომ თავისუფლება და დემოკრატია უმნიშვნელოვანეს საზოგადოებრივ სიკეთეთა რიგს მიეკუთვნება. მათ მნიშვნელობას ეკონომიკის განვითარებისთვის პრაქტიკა ნათლად ადასტურებს, თუმცა ეს კავშირი ფუნქციონალურ ხასიათს არ ატარებს, რადგანაც ეკონომიკური განვითარება მულტიფაქტორული პროცესია. ერთნაირ პირობებში კი უთუოა, რომ დემოკრატიული სისტემა და თავისუფლება, საერთოდ, და ეკონომიკური თავისუფლება, კერძოდ, ეკონომიკის განვითარებაზე დადებით გავლენას ახდენს, გარკვეული აზრით, მის რესურსად წარმოგვიდგება. ეს დამოკიდებულება ეკონომიკასა და სოციალურპოლიტიკურ ინსტიტუტებს შორის დადასტურებულია მრავალი გამოკვლევით.

მნიშვნელოვანია პოლიტიკური ინსტიტუტების ცვლევები, მათი ხასიათი. ისინი გაქვავებული სახით არ არსებობენ, მეტნაკლები ინტენსივობით იცვებიან. ამ ცვლილებათა ხასიათი და ტემპი შეიძლება იყოს პროგრესული ან რეგრესიული მიმართულების. ასევე ცვლილების ტემპი უსწრებს ან ჩამორჩება ცხოვრების საჭიროებებს. განსაკუთრებულ ადგილს ამ პროცესში იკავებს ეკონომიკური და პოლიტიკური რეფორმები. ამის მაგალითი მრავალია

(ცალკეული ქვეყნების ისტორიაში. მათ შორისაა რეფორმირების მრავალპლანიანი პროცესი პოსტ-სოციალისტურ ქვეყნებში.

ინსტიტუციური ფაქტორის რესურსული პოტენციალის როლის თვალსაჩინო დადებითი მაგალითია ჩინეთის სახალხო რესპუბლიკის განვითარება, მისი ეკონომიკისა და სოციალურპოლიტიკური სისტემის რეფორმირება უკანასკნელი ათწლეულების განმავლობაში. განსაკუთრებულია წარმატებები ეკონომიკის რეფორმირებაში, რასაც მიაღწია ჩინეთის სახალხო რესპუბლიკამ. ეს ყველაზე ნათლად გამოიხატა ეკონომიკური ზრდის ტემპით, რაც წლიურად საშუალოდ დაახლოებით 9-10 პროცენტის მატების ფარგლებშია. ამის უკან დგას შესაბამისი მიღწევები ეკონომიკურ და სოციალურ ცხოვრებაში. ნიშანდობლივია, რომ ჩინური „სასწაული“ ძირითადად მიეწერება ინსტიტუციურ ფაქტორებს, სახელმწიფოს ეკონომიკურ და სოციალურ პოლიტიკას, საქმიანობას, მის მიერ კონვერგენციის გეგმიანი სოციალისტური და საბაზრო ეკონომიკის უპირატესობათა შერწყმასა და მათი ხარვეზების დაძლევას.

შეიძლება მოვიტანოთ ინსტიტუციური ფაქტორის არასაკმარისი პოტენციალისა და როლის მრავალი მაგალითი. საერთოდ შეიძლება ითქვას, რომ გარდამავალი ეკონომიკის ქვეყნებში მიმდინარე ინსტიტუციური რეფორმები ნაკლებად ეფექტიანი აღმოჩნდა. მეტწილ ქვეყნებში მე-20 საუკუნის ბოლოს ეკონომიკური ვარდნის შედეგების დაძლევისა და ადრე არსებული დონის აღდგენის ტემპი უაღრესად დაბალია. ქვეყნების მთლიანი შიდა პროდუქტის მოცულობის მხრივ ამას მრავალი წელი დასჭირდა, ზოგან ორი ათეული წელი და მეტიც. ეს არნახული ფაქტია ეკონომიკური განვითარების თანამედროვე ეპოქაში. საქართველოში, მაგალითად, 2013 წელს წარმოებული მ შ პ მოცულობამ შეადგინა 1990 წლის მოცულობის 84,2 %, ერთ მსოფრთხეზე კი 102,1 %. სხვა პოსტსაბჭოურ ქვეყნებში მხოლოდ ზოგიერთმა (აზერბაიჯანი, სომხეთი, რუსეთი, თურქმენეთი, ყაზახეთი, ბალტისპირეთის ქვეყნები) წინა წლებში მიაღწიეს ეკონომიკური დაქვეითების გადალახვას.

მრავალი გამოკვლევა ადასტურებს, რომ ეკონომიკური და პოლიტიკური რეფორმირების პროცესი რიგ ქვეყანაში სრულად როდი შეესაბამებოდა საზოგადოების ინტერესებს, ხშირადაც ეწინააღმდეგებოდა საზოგადოების უმრავლესობის ცხოვრების პირობების გაუმჯობესების მიზანს, აუარესებდა კიდევ მას ან კიდევ გარდაქმნათა ტემპი ჩამორჩებოდა არსებულ შესაძლებლობებსა და აუცილებლობას. ამის ფაქტებად შეიძლება მოვიტანოთ სახელმწიფო ქონების პრივატიზაციის პროცესი და შედეგები, ეკონომიკური პოლიტიკის ცალკეული ხარვეზები, კანონმდებლობის ჩამოყალიბების რიგი არასწორი მოდგომები, სახელმწიფო პოლიტიკურ მოღვაწეთა არასწორი მოქმედებები და სხვა. ისინი აისახებოდა ეკონომიკისა და საზოგადოების განვითარებაში. მაგალითად, საქართველოში, პრივატიზაციის ხარვეზებმა, რაც ძირითადად გამოიხატა

ცალკეული ინდივიდებისა და კლანური ჯგუფების მიერ სახელმწიფო ქონების დიდი ნაწილის უკანონო გზებით მითვისებაში, სხვა მიზეზებთან (უმუშევრობის მაღალი დონე, შრომის ანაზღაურებაში უნესრიგობა და სხვა) ერთად, გამოიწვია მოსახლეობის მკვეთრი ქონებრივი დიცფერენციაცია, დიდი ნაწილის (ფაქტობრივად თითქმის ნახევრის) სიღარიბე, უსამართლობის დამკვიდრება. გაეროს მონაცემებით, მოსახლეობის უმდიდრესი 10 პროცენტის შემოსავლები ულარიბესი 10 პროცენტის შემოსავლებს საქართველოში 15,9 ჯერ აღემატება, მაშინ როცა ეს შეადგენს იაპონიაში 4,5 ს გერმანიაში 6,9ს, საფრანგეთში 9,1ს, ბელორუსში 6,1ს, დანიაში 8,1 შედეგით 5,9 ს აზერბაიჯანში 2,9 ს და ა.შ. მოსახლეობის მცირე ნაწილის სიმდიდრე, ზოგიერთი მეცნიერის გამოთვლის მიხედვით, საქართველოში მთელი ქვეყნის სიმდიდრის დაახლოებით ნახევარია.

ეკონომიკური რეფორმების არაკვალიფიკური ღონისძიებები საქართველოში აფერხებდა ცალკეული დარგების განვითარებას, მაგალითად, ეს ძლიერ დაეტყო სოფლის მეურნეობას, მეცნიერებას და სხვა. ხელისუფლების წარმომადგენელთა შეცდომები ნეგატიურად აისახებოდა ეკონომიკასა და სოციალურ სფეროში. იყო სუბიექტივიზმისა და ვოლუნტარიზმის გამოვლინების შემთხვევები, არასწორი დამოკიდებულება საკუთრებისადმი, ბიუჯეტის სახსრებს გამოყენებისადმი, სახელმწიფო სამსახურში კადრების შერჩევისადმი და სხვა.

ინსტიტუტების, მათ შორის ეკონომიკურისა და პოლიტიკურის, ნელი და არასასარგებლო ცვლილება აისახება კიდევ ადამიანთა ცხოვრებაზე. ეს როგორც შემთხვევითი განპირობებულია საზოგადოების ცალკეული ჯგუფების ინტერესების შეუსატყვი-სობით მთელი საზოგადოების ინტერესებთან. ამ შემთხვევაში ისინი დაბრკოლებებს უქმნიან რეფორმებს. არის სხვა მიზეზიც. რეფორმების სწორად განხორციელების უუნარობა. ეს იშვიათად როდი მუდგანდება. პოლიტიკური ელიტა, თუნდაც დემოკრატიის მიმდევარი იყოს, ყოველთვის არაა ინტელექტუალურად და მორალურად მზად განხორციელოს სწორი რეფორმები. ხოლო არასწორი ან პალიატიური რეფორმები უარყოფითი ან ნაკლები შედეგების მომტანია. საბოლოოდ საზოგადოების მატერიალური და პოლიტიკური ინტერესები არასწორი რეფორმების განხორციელებით ზარალდება.

მართალია, დემოკრატიული განვითარება, თავისუფლების მონაპოვრები პოსტსოციალისტურ ქვეყნებში მნიშვნელოვანი სიკეთეა, მაგრამ მათი ინსტიტუციური პოტენციალი საზოგადოების კეთილდღეობისთვის ჯერ კიდევ არაა სათანადოდ გამოყენებული. ეს იმით ვლინდება, რომ ამ ქვეყნების მოსახლეობის ცხოვრების დონის გაუმჯობესებაში მიღწეული შედეგები მთლიანობაში მცირეა. ისინი მეტწილად გახლართულნი აღმოჩნდნენ მრავალწინააღმდეგობაში, მათი უნარიც ახალი სისტემის უპირატესობათა გამოყენებაში არასაკმარისი

შეიქნა ეკონომიკურ და სოციალურ განვითარებაში შესაძლო წრმატებათა მიღწევისათვის, მუხედავად გარკვეული დადებითი შედეგებისა. ამის მაგალითად შეიძლება ისევ საქართველი დავასახელოთ. კერძოდ, აღნიშნულ გარემოებას ადასტურებს მოსახლეობის მიერ პირადი ცხოვრებით დაკმაყოფილების აღქმის მონაცემები, თუ მათ მსოფლიოს ფონზე განვიხილავთ (ცხრილი 6).

ცხრილი 6

პირადი ცხოვრებით დაკმაყოფილების აღქმა მოსახლეობის მიერ

(%ობით სრული დაკმაყოფილების მიმართ, რაც =100)

	სამუშაო- თი	ჯ ა ნ მ რ თ - ქ ლ ბ ი ს დაცვით	საერთოდ (ცხოვრების პი- რობებით
საქართველო	63	50	22
უ მ ა ლ - ლეს დონე მსოფლიოში	91	82	91
ს ა შ უ ა - ლო დონე მსოფლიოში	68	60	35
უ მ ც ი რ ე - სი დონე მსოფლიოში	41	47	27

განხილული მაჩვენებელი მნიშვნელოვანია, რამდენადაც ნათლად ასახავს საზოგადოების განვითარების საბოლოო შედეგს ადამიანთა კეთილდღეობას. საქართველოს მაჩვენებელი, როგორც ცხრილიდან ჩანს, მნიშვნელოვნად ჩამორეცხება მსოფლიოს საშუალო მაჩვენებელს. სხვა პოსტსოციალისტური ქვეყნების მდგომარეობა დაახლოებით ანალოგიურია. ეს ადასტურებს, რომ ამ ქვეყნების წინშე მთავარი გამოწვევაა გამოიყენონ ყველა რესურსი განვითარების ტემპების დასაჩქარებლად. მათ შორის ერთერთი უმნიშვნელოვანსი, როგორც ზემოთაც იყო ნაჩვენები, ინსტიტუციური რესურსებია.

ძირითადი ლიტერატურა:

1. კეინზი ჯ.მ. დასაქმების, ფუკისა და პროცენტის ზოგადი თეორია. ტაგმანი. უთაისი. 1995.
2. მაღაშხია გ. მეტაეკონომიკა ეკონომიკის ფილოსოფია. თბილისი . 1995.
3. სმითი ადამ. გამოკვლევა ხალხთა სიმდიდრის ბუნებისა და მიზეზების შესახებ. თარგმანი ინგლისურიდან. თბილისი . 2007.
4. ი. ფრანგიშვილი. ოქროს პროპორცია ბუნებაში, საზოგადოებაში , ეკონომიკაში. ჟ. „კომენტარი“, № 3,
5. ჭითანავა ნ. საქართველოს ეკონომიკური მეტამორფოზები და პერაპექტივები. თბილისი. 2012.
6. Азуан А.А. Институциона льная экономика. М., 2010
7. Виниградов А. . Институциональная экономика, Теория и практика. Учебно методическое пособие. Нижний Новгород. 2012.
8. Доклад ООН о развитии человека за 2010 год.
9. Коуз Р.Фирма, рынок и право / Пер. с англ.,М., 2007.
10. Лесных, В. Минимизация трансакционных издержек /В. Лесных, Е. Попов //Общество и экономика /Междунар. ассоц. Рос. акад. наук. М., 2005. № 5. Маневич В.Е. Эволюция неравновесного анализа. Экономика и математические методы. 2007. № 1.
11. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. М., 1997.
12. Нусратуллин В.К. Неравновесная экономика: теория и приложения (зарубежное издание): Монография. М., 2011.
13. Олейник А.Н.. Институциональная экономика. М., 2011
14. Попов, Е. Трансакционная функция . „Общество и экономика“ .М., 2007. №9 10.
15. Gordon D.M. Bosses of Different Stripes : A Gros Naional Perspective on Monitoring and Supervision // American Economic Review . 1994 . Vol 4, № 2 ,
16. Commons J. The Theory of Business Enterprise, 1904/
- 17.
- 18.